

ԽԱԶԱՏՈՒ
ԱՐՈՎՅԱՆ

891.94.092 ԱԲՈՎ

բ - 12

ՇՐՈՂԱՆ * 1948

891.99.092 *up. 2/1/74*

5448-55

P-12

Рисунки 16.

mississippi

Unrefined.

VIIIS-586	27/11/80
-----------	----------

КОМИТЕТ ПО ДЕЛАМ КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЙ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМ. ССР.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПУБЛИЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
АРМЯНСКОЙ ССР им. А. Ф. МЯСНИКЯНА

ХАЧАТУР АБОВЯН

1848—1948

К 100-летию со дня смерти

Составил
Арам Бабалян

ЕРЕВАН 1948

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԿԻՑ ԿՈՒՆՏՈՒՐ-ԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՏԵ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒ ԱՂ. ՄՅԱՆՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԴՐԱԴԱՐԱՆ

891.99.092 ԱԲՈՎՅԱՆԳ

F-12

48

ԽԱՀԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆ

1848—1948

Մահվան 100-ամյակի առթիվ

Կազմեց
Արամ Բաբայան

ԵՐԵՎԱՆ 1948

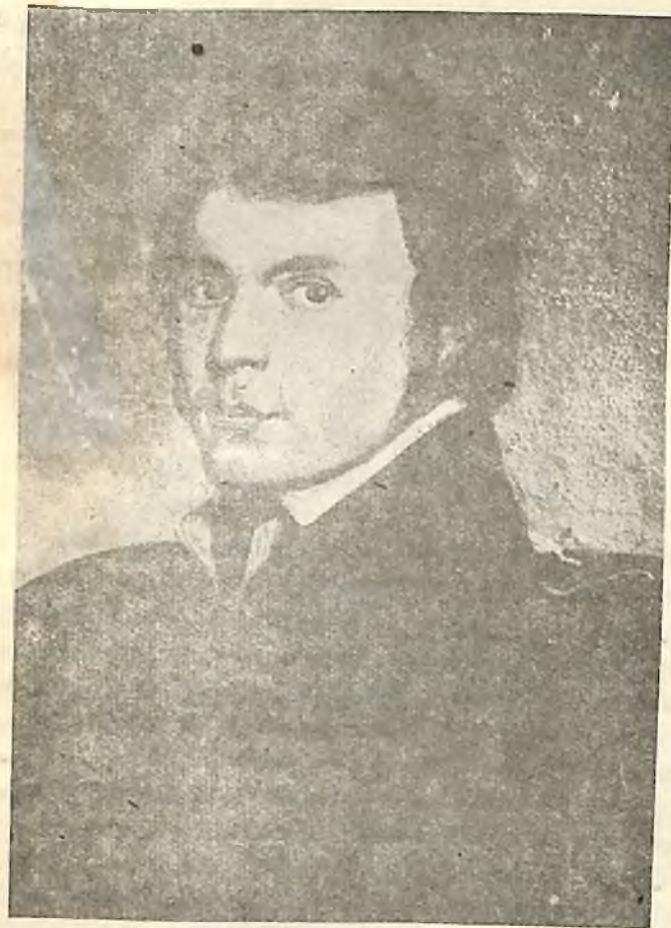

26.02.2013

68.884

5448-55

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՍԲԻՆՅԱՆ
(Գործ առնալու նկարչի)

ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԸ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Չեմ հիշում, զրեւ եմ արդե՞նք քեզ, քեզ, որ լույս է տեսել այս մոտիկ ժամանակներս Խաչատուր Աբովյանի գրվածքների ժողովածուն: Այդտեղ կա նաև հրոչակավոր «Վերք Հայաստանին», որ մի հազվագյուտ բան էր առաջ. ես հիշում եմ՝ հինգ-տաս ռուբլի էին առաջարկում իմ մի քնկերոջը նրա պատառոտած «Վերք Հայաստանի» համար, իսկ այժմ, քեզ այդ և քեզ շատ ուրիշ գրվածքներ, մի հաստափոր գրեզով, կարելի է ձեռք քերել ընդամենը մեկ ռուբլով: Աչքի առաջ ունեցե՛ք նաև այն հանգամանքը, որ ոչ միայն կոնստանդնուպոլիսում, այլև մինչև անգամ լրացված չէ «Վերք Հայաստանին», այլև մինչև անգամ լրացված. այն հիանալի և բավականին մեծ-մեծ կտորները, որ արգելել էր Նախկին ցենզուրան (ձեռ ունեցած) հրատարակության մեջ, այժմ լիովին քույլառված են: Պիրքը հրատարակված է հեղինակի որբացած քոռների համար: Բայց ինչու

այսքան երկար կանգ առա այս գրքի վրա. երևի որով-
հետև այս վերջին օրերս շատ եմ ներշնչվում նրանով:
Որքան հրաշալի բան է, սիրելի փայլերս, որքան սր-
բազան ոգևորությամբ է լցվում կարդացողի սիրտը. ա-
հա ձեզ մի գովածք, որ ամբողջովին «հեղինակի ար-
ցունքով» է շաղախված. ամբողջովին բանաստեղծու-
թյուն ու անկեղծ ոգևորության արտադրություն է:

*Իր անպաշտ կնոջ՝ Բ. Տեր-Չրիլուսյանին
դրած նամակից, 1897*

ՌՈՒԲԵՆ ՉԱՐՅԱՆ

Ֆիլոսոփ գիտ. քեկնածու.

ԻԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

1848 թվականը մի ողբերկական դեպքով մտավ
հայ գրականության պատմության մեջ, այդ տարի,
ապրիլի 2 (14)-ին, մի գարնանային առավոտ, լուսա-
ղեմին հաշատուր Աբովյանը տանից դուրս է եկել և
այլևա չի վերադարձել:

Ուր դնաց Աբովյանը, կամ ինչ պատահեց նրա հետ,
ոչ այն ժամանակ, ոչ էլ դրանից հետո չալարեղվեց: Բայց
ավելի կարևոր բան պարզ չէր, երբ Աբովյանն անհայ-
տացավ ժամանակակիցները լավ չգիտեին, թե ով է նա
և ինչ մեծ դեր է խաղացել ժողովրդի կյանքում: Ուսուցիչ
էր, գավառական դպրոցի տեսուչ, իսկ մտերիմները—
ընկերները և աշակերտները, որ ոգևորված էին նրանով,

զիտեին, որ Աբովյանը հայրենասեր էր, գրադվում էր գրականություն, բայց թե ինչ արժեք ունեն նրա գրքավածքները, ինչ դեր է նրանց միճակված՝ ապագայում, խնայելի, չզիտեին: Չզիտեին և այն ճանապարհորդները, որ, ուղեկից և առաջնորդ ունենալով Աբովյանին, շրջել էին Հայաստանը, թեև նրա մասին զրեւ և խոսել են անսահման հիացմունքով:

11

Այդ տարիներին ընթացքում արվել է անհամեմատ
շատ գործ, քան Աբովյանի անհայտացումից հետո
19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին երկու տասնա-
մյակներում:

Խաչատուր Աբովյանը արվել և գործել է տաս-
նիններորդ դարի առաջին հիսնամյակում:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ դա նշանակալից
ժամանակաշրջան է:

Երբ է ծնվել Խաչատուր Աբովյանը՝ ստույգ հայտնի
չէ: Ինքը, Աբովյանն էլ չի իմացել իր ծննդյան ճիշտ թի-
վը: Հիշողությամբ նա նշել է մի քանի տարբեր թվական-
ներ: Ավանդաբար ճանաչված է 1804—5-ը: Մեզ հավա-
նական է թվում 1809-ը: Ծնվել է Քանաքեռում, երբեմնի
հարուստ, նշանավոր և ամենքից հարգված հարկի տակ՝
Ապովենց ընտանիքում Ավետիք և Թադևոսի ծնողներից:

Աբովյանի ժամանակ նրանց տոհմն այլևս նախնի-
ների դիրքն ու կարողությունը չունեւ: Բայց Աբովյանի
հորեղբայր Հարությունը, որ գերգաստանի նահապետն
էր, պակաս անվանի մարդ չէր: Նրա տունը Քանաքեռի
պատվավոր հարկերից մեկն էր:

Աբովյանն իր հորեղբոր՝ Հարությունի հետ մի ա-
ռանձին սիրով է կապված եղել: Չհիշելով գրեթե ոչ մի
տեղ հորը և մորը, Աբովյանն իր հորեղբորը՝ Հարությու-
նին բանաստեղծություններ է նվիրել, նրան դուրս է բե-
րել իր գրվածքների մեջ: Դա մի հաղթանակամ դյուղացի
էր, անմալ սրտի տեր, զարմանալի քաջ, խստաբարո,
բայց բարի, ընտանիքը սիրող: Աշխատանքից հետո, երե-

կոները, ձմռան պիշերներին՝ տանը, օջախի շուրջը, ամա-
ռային օրերին՝ դուրսը, աստղադարձ երկնքի տակ, իր
շուրջը հավաքած ողջ գերգաստանը, Հարությունը խո-
սում էր, զրուցում աշխարհի բարու և չարի մասին: Պար-
զամիս նահապետական գյուղացին աշխատում էր իր
եգեխաններին մարդասիրական գաղափարներ ներշնչել:
Նա հորդորում էր հարգել մեծերին, պահել ընտանիքի
պատիվը, պաշտպան կանգնել թույլին, օգնություն հաս-
նել ընկածին: Հորեղբոր գրույցներն ու խրատներն Աբո-
վյանի վրա մեծ ապավորություն էին թողնում:

Պակաս ազդեցություն չեն ունեցել Աբովյանի վրա
նահապետական գյուղի կյանքը, հայկական հյուրասի-
րությունը, ժողովրդական տոները—բարեկենդանն իր
խնդություններով, գյուղական ջահելների խաղը, պարը,
երգը, ջիրիդը:

Աբովյանի մանկական հուշերի ոսկե շղթայի մեջ
առանձին տեղ է գրավում Քանաքեռի բնությունը: Մա-
նուկ հասակից բնության սիրահար էր նա: Իր նամակ-
ների ու բանաստեղծությունների մեջ անդադար հիշում
է Քանաքեռը—տեղը բարձր, ջուրը քաղցր, չորս կողմը
բաղեցրով լի: Շատ հաճախ շարաճճի ու աշխույժ մանու-
կը թողած խաղը, ընկերներին, բարձրանում էր կտուրը,
նստում ժամերով, սքանչանում բնությամբ: Նա հմայ-
ված դիտում էր անձրևից հետո երկնքի անհուն կապույ-
տի վրա երկզվող չքնաղ ծիածանը, Արարատյան գեղա-
տեսիլ դաշտավայրը, նրա վրա վեհություն բաղձած
փոքր ու անծ Մասիսները: Զգայուն և շուտ տպավորվող
մանկան հոգու վրա բնությունը դրեց իր անշնչելի կնի-
քը: Բնության սերն ու պաշտամունքը շնչում է նրա յու-
րաքանչյուր տողի մեջ:

Անկարելի է, որ աշխարհի ուշիմ, խելոք և զգայուն մանկան հոգու վրա հասարակական շրջապատն իր ազդեցությունը չունենար: Մի ճանապարհորդ իր ուղեգրությունների մեջ Աբովյանի բերանից պատմում է այն վայրագ բռնությունները, որ խառնական Պարսկաստանի արապեաությունն օրով գոյություն ունեին Քանաքեռում և ընդհանրապես Հայաստանում: Ամեն ամառ հարկահավաքը գալիս էր գյուղ և միտմ երեքից-չորս ամիս: Այդ ամիսներին նա էր գյուղի իշխանավորը: Նրա ցանկությունը կարգադրություն էր, խոսքը՝ անվերապահ հրաման: Բոլորը հյու-հնազանդ ենթարկվում էին նրան: Նրա ծառան շրջում էր անից-աուն, և եթե գյուղացիները դանդաղում էին նրա պահանջը կատարելու, խուժում էր խրճիթը, ճիպտահար անում բոլորին, տան ունեցվածքը ջարդում, հրեհմն էլ այրում: Հայ բանաստեղծներից մեկի ասելով, դա «մի բռնություն էր, որի վայրագությունը ոչ մի սահման և չափ չէր ճանաչում, ոչ օրենք, ոչ իրավունք, ոչ խնդիր, ոչ ազաչանք, ոչ կրոն, ոչ սրբություն, ոչ կայք, ոչ կին, ոչ պատիվ, ոչ ամոթ, ոչ խղճմտանք...»:

Ահա այս բոլորի վկան է հղել Աբովյանը: Այդ բոլոր կեղեքումները ծանր, ճնշող տպավորություն են թողնում նրա վրա:

Հենց որ Աբովյանը բոլորեց իր սասը տարին, ծնողները նրան տարան էջմիածին:

Աբովյանն էջմիածնում մնաց մոտ հինգ տարի: Թե ի՞նչ կյանք է ունեցել նա այդ տարիներին՝ շատ քիչ է հայտնի:

Աբովյանը գյուղում, բնության ծոցում ծնված ու մեծացած մանուկ էր, որ ընկալ էջմիածին: Նա իր հետ տարավ դեղչկական հոգու պարզություն և մաքրություն: Խաղը, խնդությունը, անհոգ զվարճանքը, մեծերի գուրդուրանքը նրա սովորական առօրյան էր գյուղում: Նոր շրջապատը, էջմիածնի մթին խցերի վանական կյանքը՝ գյուղականի հակապատկերն էր: Գուրդուրանքի փոխարեն՝ դաժանություն, խաղի տեղ՝ ծեծ ու պատիժ, ազա-տություն հոխարեն՝ ստրկական հնազանդություն: Ինչ-տոնությունները, այնպես էլ Աբովյանը, կանուխ պես մշուս մտքները, անմիջապես հետ պետք է առավտից՝ հավախոսից անմիջապես հետ պետք է տրթնանար: Ով գովարանար ժամանակին վեր կենալ, բարակ ճիպտի հարվածները կիջնեին նրա ոտներին: Առավոտյան ժամերդությունը տեղում էր անտանելի երկար, երեք-չորս ժամ: Մատաղահաս երեխաները չոքած՝ աղոթքներ էին մրմնջում: Իսկ հետո էլ մոռյլ խցերից մեկում, խմբված որևէ ծիրանի վարդապետի շուրջը, ստղծոս ու շարական էին սերտում:

Եբովյանը շղիմացավ վանքի դաժանություններին: Մի քանի անգամ փախչելու փորձ արեց: Բայց անհաջող: Փախչողների հետ շատ խիստ էին վարվում: Նրանց պատժում էին ամենադաժան ձևով, այսինքն կախում էին միշարձր տեղից և անողորմ հարվածներ տեղում սաքերի-կռնիկներին, մինչև որ աննկարագրելի ցավերն ուշաթալ էին անում «մեղավոր» երեխային:

Գրեկարգով սովորելով՝ Աբովյանը տասնհինգամյա հասակում հայրենասիրական գրքեր է կարդում: Նա ծանոթանում է Ղուկաս Վանանդեցու, Սիմեոն կաթողիկոսի, Մովսես Աբրաղի կյանքին: Կարգացած գրքերը վստում են պատմու մեջ հայրենիքի սերը և նրան կոչում

ծառայելու ճնշված ժողովրդին, երկրին: «Փափագում էի և ես ամբողջ կարողությամբս պիտանի լինել իմ սիրելի ազգին»,—գրում է Աբովյանն այդ գրքերը կարդալուց հետո: Այդ գրքերն օգնեցին նրան ճանաչելու երկրի ան-
ցյալը, խորամուկն լինելու հայոց պատմության մեջ: Նա իմացավ, որ հայ ժողովուրդն իր սկիզբն առնելով հնագույն ժամանակներից, ուր է մեկնել աշխարհի հզոր պետությունների հետ: Կարող էր նա շնկատել, որ նույն այդ ժողովուրդն այժմ տառապապիկ հեծում է օտար լծի տակ: Գյուղում տեսածն ու լսածը կարդացած գրքերի ազդեցության տակ կարող էին շատ որոշ խորհրդածությունների առարկա դառնալ: Անկարելի է, որ պատանի հայրենասերն արդեն չմտածար ալ ուղիների մասին, որոնք կարող էին հայ ժողովրդին ազատություն բերել: Որոնք էին այդ ուղիները՝ Աբովյանը չգիտեր: Ոչ վանական միջավայրը, ոչ էլ կարդացած գրքերը չէին կարող ցույց տալ նրան որոնածը: Եվ հայրենասիրությամբ տոգորված աասնհինգամյա պատանու վառվռուն միտքն ու հոգին հայրենի երկիրն ազատ ու երջանիկ տեսնելու անհուն փափագով՝ դեռ այն ժամանակ լռենց առաջին ճախրանքը կատարեցին դեպի երազանքների կրանելի աշխարհը:

Հինգ տարի էջմիածնում մնալուց հետո Աբովյանն անցնում է Հաղպատ, այնտեղից էլ Թիֆլիս: Նա խնում է ուսման մեջ կատարելագործվելու: Թիֆլիսն իր ուրույն կյանքով մի նոր աշխարհ էր Աբովյանի համար: Այստեղ, Աբովյանը, Ստ. Նազարյանը և մի խումբայլ պատանիներ Ղարաղաղցի Պողոս վարդապետի ճգրի տակ մի տարու շափ ուսում են ստանում:

Հետաքրքրասեր ու վառվռուն պատանիները «վար-

ժապետական դավադանի» ահի տակ օր ու գիշեր գլուխ էին ջարդում Չամչանի քերականության, Ադոնց Սահ-
փանոսի ճարտասանության և Թեսալոնիսի վրա: «Պիտո է ասել, որ այդ վարժապետը,—գրում է Նազարյանը Պողոս վարդապետի մասին,—ավելի ծեծ, քան թե ուսում է տվել չոր աշակերտներին»:

1824-ին Թիֆլիսում բացվեց Ներսիսյան հոգևոր դպրոցը: Նոր բացված դպրոցի տեսուչ կարգվեց Մոսկվայից հրավիրված բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանը: Ներսիսյան դպրոցի բացումը մի կատարյալ հեղաշրջում էր հայ երեխաների կրթության գործում: Ասում են, որ դաստիարակվող կատարվում էր վայրիվերո, բացի Ալամդարյանից, մի ուրիշ կարգին ուսուցիչ չկար: Այդ բոլորով հանդերձ, դա հայ իրականության մեջ առաջին, բառի ճշգրիտ իմաստով՝ աշխարհիկ դպրոցն էր: Բացի ռուսերեն, ֆրանսերեն և պարսկերեն լեզուներից, հայ պատանին ներսիսյան դպրոցում ծանոթանում էր ընդհանուր և հայոց պատմությանը, քրիստոնեական վարդապետությանը, անցնում էր թվաբանության, աշխարհագրություն, նկարչություն, վարժվում ճարտասանության և տրամաբանության մեջ:

Պողոս վարդապետի վարժատունը, մի տեսակ, ներսիսյանի նախապատրաստականն էր: Երբ բացվեց ներսիսյանը, Պողոս վարդապետն իր աշակերտներով տեղափոխվեց նոր կրթարանը:

Տեղափոխվեց նաև Աբովյանը:

Աբովյանի ծանոթությունն Ալամդարյանի հետ վրձնական նշանակություն ունեցավ:

Էջմիածնում պատանու մեջ արթնացավ գրքի ու ընթերցանության սերը: Կարդացած գրքերը նրա մեջ վա-

ռեցին հայրենատիրութեան բարձր գագաւմներս Այդ բոլորն իրենց գազափարական հունը դառն միայն թիֆ-լիսում: Այդ հարցում շատ մեծ էր Ալամդարյանի դերը: Մեծ, կարելի է տեսնել անշնչելի ազդեցութիւն է թողել նա իր աշակերտների մօտքի և հոգու վրա: Տարիներ հետո Աբովյանը, Ալամդարյանի սպանութեան լուրն առնելով, իր հիշատակարանի մեջ գրեց, թե նրա մահով անթիվ հայ պատանիներ ու երիտասարդներ կորցրին իրենց ապագան:

Ալամդարյանը ռուսական օրինատալիսի մարզ էր: Ռուսական պետականութեան մեջ էր նա տեսնում Հայաստանի փրկութիւնը: Հայաստանի ապագա բախտը, կուլտուրական վերածնութիւնը նա կապում էր Երևանը Ռուսաստանի կողմից գրավելու հետ: Կովկասի մեծ մասըն արդեն նվաճված էր, իսկ Հայաստանը շարունակում էր մնալ Պարսկաստանի և Թյուրքիայի ձեռքին: Այդ հարցերի մասին նա, անշուշտ, խոսում, գրուցում էր իր աշակերտների հետ: Շատ բան այժմ հայտնի չէ այն կապի մասին, որ այդ տարիներին ունեցել են աշակերտն ու ուսուցիչը—Աբովյանն ու Ալամդարյանը: Ուսուցչի դրուցները, առատ սնունդ տալով Աբովյանի ծով երկվազութեանը, պետք է դեռ այն ժամանակները պատանուն ստիպէին լրջորեն խորհել իր երկրի բախտի վրա: Չէ որ ինքը մանուկ հասակից վկա էր եղել, տեսել էր հայրենիքի տառապանքները:

Որդեգրվելով ժամանակի առաջադիւր քաղաքական մտածողութեանը՝ Աբովյանը դառն էր համարում իր որդեգրածը: Նա էլ, Ալամդարյանի նման, Հայաստանի ազատագրութեան հաշիւը Ռուսաստանի հետ էր կապում:

Աբովյանը ներսիսյան պարոցի առաջին շրջանավարտներից եղավ: Ներսիսյան պարոցն Աբովյանի մեջ վառել էր մի անսահման սեր դեպի զիտութեանը, բորբոքել նրա եռանդն ու ձգտումը դեպի լուսավորութեանը: Ավարտական վիպատիւն ստանալով՝ Աբովյանը ցանկացավ գնալ Վենետիկ՝ ուսումը շարունակելու: Բայց այդ միայն երազանք էր: Անակնկալ պատերազմը պարսիկների և ռուսների միջև՝ խանգարեց նրան:

Աբովյանն ակնառուօրէն եղավ պատերազմական ազդեցին: Հայկական պիտիւնը մատնվում էին հրի ու սրի, ժողովուրդն սկսում էր վաղթել, հասատալվել ռուսի հողի վրա: Հայ գյուղացին ողբաձայն հրաժեշտ է տալիս իր հողին, ջրին: Ժողովուրդը սար ու ձոր է լցվում, իրար վրա թափվում: «Լացի, սքի ձեռք երկինք էր հասել, լսողի, տեսնողի սիրտը էրում, փոթոթում, խալիս սար ու ձոր լցվել, իրար վրա էր թափվել, ոչ տուն կար, ոչ տեղ, ոչ հաց, ոչ ապրուստ»—պատմում է Աբովյանը:

Լինելով պատերազմի մեջ, միշտ գերի ընկնելու վտանդի տակ, տեսնելով հայ գյուղացու անպատմելի զրկանքները, Աբովյանը մի անգամ ընդմիշտ համոզվեց Ալամդարյանի ներշնչած քաղաքական ձգտումների ճշմարտութեանը: Նա, թեև դեռ պատանի, բայց արդեն ռուսական օրինատալիսի համոզված կողմնակիցներից էր:

Հայ ժողովուրդը անհամբերութեամբ էր սպասում այն օրվան, երբ ռուսաց զորքը ոտք կդնէր Հայաստան: Եվ այդ օրը բազմաթիվ հայրենատիրներ, երիտասարդներ մեծ հիւսիսով միացան ռուսական բանակին:

Նրանցից շատերը աչքի ընկան իրենց տնօրինակ քաջա-
զործություններով:

Պատերազմը տալիս էին չափարտված՝ Աբովյանը մեկնում է Էջմիածին: Նրեանում նա գրում է մի ոտանա-
վոր, որով փորձում է տալ իր հայրենիքի ազատության
ծրագիրը: Այդ բանաստեղծությամբ նա հանդես է գա-
լիս իբրև արդեն կազմակերպված քաղաքացի: Հետա-
քրքրական է մի հանգամանք: Աբովյանը դեռ Թիֆլիս
չմեկնած, 1824-ին, դարձյալ Նրեանում գրում է իր առա-
ջին ոտանավորներից մեկը, որտեղ հայրենիքի տխրա-
դին վիճակից դառնացած՝ ոգեկոչում է անցած-
դնացած փառքը: Փրկության և հույսի ոչ մի շող չտես-
նելով ավերակ երկրի համար, նա դառնում է դեպի հայ-
րենի գետերը և խնդրում, որ իր արցունքն էլ խառնեն
իրենց հոսանքին: Այս բանաստեղծությունը դրելուց հե-
տո անցել էր մի քանի տարի: Դեմքեր ու դեպքեր էին
փոխվել Աբովյանի կյանքում: Պատանի հեղինակը վե-
րադարձել էր հայրենիք շատ ուրուք քաղաքական ձգտում-
ներով ու համոզմունքներով: Նոր գրվածքի մեջ բանա-
ստեղծն այն միտքն է հայտնում, որ հայ ժողովուրդն իր
ապագա բախտը, հանգիստն ու երջանկությունը կգտնի
միայն ռուսական պետականության հովանու տակ: Այդ
ցույց է տալիս, որ Աբովյանն այդ տարիներին միանգա-
մայն լուրջ հայացք ուներ հասարակական-քաղաքական
կյանքի մասին: Այդ բանաստեղծությունը եղավ Աբո-
վյանի քաղաքական հասունության վկայագիրը:

1827-ի հոկտեմբերի 1-ին ռուսաց զորքերը մտան
Նրեան: Արևելյան Հայաստանը անցավ Ռուսաստանին:

Ժամանակակիցների վկայությունից երևում է, թե
հայ ժողովուրդն ինչպիսի ցնծությամբ է դիմավորել ռու-

ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆԱԾ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ 1827 թ.
(Զորք նկարվել է Ռուսերի)

ուսց զսրբերին: Շատ հետաքրքիր հիշատակատներ է լու-
ղել ղեկարարիստ կաշինովը: Նա պատմում է, թե ինչ «սըր-
տառուչ խոնդավառությամբ էր պիմավորում իրենց կե-
ղերված և տանջված հայ ժողովուրդը ամեն տեղ, ինչպես
էր աղբիւմ, լալիս ուրախությունից»: Կաշինովը նկարա-
գրում է, թե ինչպես հայերը, ծեր, մանուկ, աղտամարդ
թե կին վազում էին դեպի ուստական զորքերը, աղաղա-
կելով—«Русь! Русь! Здрасти! Здрасти!...»:

Երևանի գրավումը սգեորություն էր տառք բերել
նաև այն հայերի մեջ, որ շատ հետո էին Երևանից, աշ-
խարհի տարբեր կողմերում: Երկրագնդի բոլոր ծայրե-
րից, ուր միայն հայեր կային, ողջուններ էին դալիս փա-
ռաբանելու այն աղատությունը, որ ձեռք էին բերել
իրենց հայրենակիցները, դառնալով լուսավորված պե-
տություն՝ Ռուսաստանի հպատակներ: Այդ բոլորի մեջ
սուտնձնապես աչքի է ընկնում հեռավոր Հնդկաստանից
երևանցիներին ուղարկված մի նամակ: Հեղինակը Թա-
ղիպյանն էր: «Աչքներդ հազար լույս,—գրում էր նա,—
որ մեր քաղցր աշխարհն պարսից դառն շարժարանքից
աղատվեց»:

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքում 19-րդ դարի
առաջին հիսնամյակի ամենանշանավոր պատմական ի-
րադարձությունն է այս, որ մեծ բախտորոշ նշանակու-
թյուն ունեցավ:

1828-ին, երբ արդեն պատերազմը վերջացել էր,
Աբովյանը էջմիածնում կարգվեց «թարգման և դրագիր
նորին վեհափառության»: Այս պաշտոնը մեծ կշիռ տվեց

նրան. նա լավ գիտեր գրաբար, ինչպես և ուսերեն:
Դիտեր պարսկերեն, մի փոքր էլ ֆրանսերեն և վրացե-
րեն: Չունենալով իր երկրորդը միաբանության մեջ,
Աբովյանը վանքի համար դարձավ շատ կարևոր և գրեթե
անփոխարինելի անձնավորություն:

Բոլորը նրան բախտավոր էին համարում, երանի
տալիս: Իսկ ինքն իրեն գոբախտ էր զգում:

Էջմիածին վերադառնալով՝ Աբովյանը բերել էր,
Նազարյանի խոսքով ասած, «չուր սրտի մեջ մի վառ ու-
սումնասիրության կրակ»: Հիշավի, Աբովյանին այրում
էր ուսում ստանալու ցանկությունը: Երագները հանգիստ
չէին տալիս նրան: Որովայթների անվերջ շարանը, դա-
վերն իրար դեմ, կոխվներ, բամբասանքները, որոնք վա-
նականների մեծ մասի հոգեկան սնունդն էին կազմում,
Աբովյանին զզվեցրել էին: Դեռ այն ժամանակ նա մի
ամբողջ գլխով բարձր էր կանգնած վանական ճահճից:
Նա ուզում էր հեռանալ, դնուլ սովորելու: Ընդառաջող
չկար:

1829 թվականի ամռան վերջերին Դուրպատի (այժմ
Տարսու) համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտն
իր մի քանի բնկերներով Հայաստան եկավ Արարատի
դագաթը բարձրանալու: Պարրոտին հարկավոր էր թարգ-
ման: Միակ և հարմար թեկնածուն Աբովյանն էր: Հան-
դիպման առաջին պահից երիտասարդը գրավում է տն-
վանի ճանապարհորդի ուշադրությունը: Դիտության իր
ծարավով, իր համեստ ձգտումներով, սակավապեսու-
թյամբ և ջերմեռանդությամբ, ինչպես և իր մտքի հըս-
տակությունը, տվնիվ սրտով և կամքի կայունությամբ
Աբովյանն ամբողջությամբ նվաճում է Պարրոտի սերն ու
համակրանքը:

Սեպտեմբերի 9-ին Պարրոտի արշավախումբը դուրս եկավ Էջմիածնից: Հասնելով Սև-ջուր՝ ուղևորները մի օր մնում են այնտեղ, ապա մեկնում Ակոսի գյուղը, որ լեռան ստորոտումն էր դրնվում: Նրանք տեղավորվում են ս. Հակոբի վանքում:

Հետևյալ օրը Պարրոտը, նրա դարպատյան ընկերներից մեկը, Ակոսի գյուղացիներից Սահակը, որ շատ լավ ծանոթ էր տեղին և լեռանը, և մի ղինվոր, սկսում են վերելքը: Նրանք փորձում են բարձրանալ արևելյան կողմից: Վերելքը տևում է երեք օր և սնհաջող վախճան է ունենում:

Սեպտեմբերի 18-ին արշավախումբն իր երկրորդ վերելքն է սկսում: Այս անգամ ուղևորների խումբն ավելի մեծ էր: Աբովյանը Պարրոտին թախանձում է իրեն էլ վերցնել: Պարրոտն սկզբում չի համաձայնում, ասելով, որ առանց սրածայր դավադանի և երկաթագամ կոշիկների, դժվար կլինի: Բայց հետո, անկարող լինելով ընկճելու պատանու ողևորությունը, զիջում է: Այս անգամ արշավախումբը վերելքն սկսում է արևմտյան կողմից: Դաժան սառնամանիք է լինում: Ուղևորները մի կերպ հասնում են Քեփ-դյու կոշվող վայրը և այդտեղ էլ գիշերում: Հաջորդ օրը վաղ առավոտից շարունակվում է վերելքը: Մի փոքր բարձունք էլ կտրելով, ուղևորները հանդիպում են մի այնպիսի ձյունախառն բքի, որ վերելքը շարունակելու դեպքում իրենց կյանքը վտանգի տակ կդնեն: Գիշերով ուղևորները վերադառնում են վանք և, վատ եղանակների պատճառով, սպասում մի քանի օր:

Սեպտեմբերի 27-ին արշավախումբը վերելքի եր-

րորդ փորձը կատարեց: Պարրոտի դորպատյան ընկերները հրաժարվիցին մասնակցելուց:

Դժվար ու ծանր էր երրորդ վերելքը: Նրկու գիշեր ուղևորները պատասպարվում են մեծ քարերի արանքում, խարույկ վառում, տաքանում: Մի քանիսը թուլացած մնում են ճանապարհի կեսին: Մնացածները շարունակում են վերելքը: Հենց որ երևում է գագաթը, բոլորը մոռացած իրենց կրած անասելի տանջանքները, շտապում են ժամ առաջ ոտք դնել լեռան գագաթը:

Սեպտեմբերի 27-ին, կեսօրին, վերելքի մասնակիցները, թվով վեց հոգի, ոտք դրին Արարատի կատարը: Արշավախումբը կես ժամ մնում է գագաթի վրա: Մինչև արևը կթեքվեր, Պարրոտը երկրաբանական չափումներ է կատարում, իսկ Աբովյանը գիտում է իր առաջ բացված դժայելի տեսարանը:

Պատանի Աբովյանը անվանի գիտնականի առաջ բացում է սիրտը: Նա հայտնում է տարիներով փայփայած իր իղձը՝ գնալ սովորելու: Պարրոտը խոսք է տալիս օգնել նրան այդ դործում:

Նրբ արդեն մթնում էր, վերելքի մասնակիցները հրաժեշտ են տալիս գագաթին, գիշերում են լեռան կրթքին և մյուս օրն անվտանգ հասնում վանք:

Պարրոտը մեկնեց: Նա խոստացավ միջնորդել ուր և ում հարկն է և անպայման ձեռք բերել Աբովյանին Դորպատ ուսման ուղարկելու իրավունքը: Աբովյանը թաղվեց վարդագույն երազանքների մեջ: Նա գուրգուրում էր իր ապագա կյանքի զալուստը: Նա դիմում է

ներկայացնում Սինոդին, որպեսզի թույլ տան իրեն Դորպատ մեկնել բարձրագույն ուսում ստանալու: Սկսվեց բամբասանքն ու զրպարտությունը: Կաթողիկոսից սկսած մինչև վերջին վանականն սկսում են հորդորել Աբովյանին հրաժարվելու Պարբոտին տված խոսքից: Հետհնազանդ մնալ էջմիածնին և, ինչպես առաջ, այնպես էլ այսուհետև վանքի կամարների տակ, ծռնկ շորած, ազոթքներ մրմնջալ—այս էր նրանց պահանջը:

Աբովյանը համար և անդրդվելի մնաց: Բայց նրան միշտ չէր հաջողվում լուռ արհամարհանքով բարձր կանգնել այդ դառնավայրից, չնչին ու խեղճ մարդկանց հառաքակությունից, որ ճահճի նման գեպի ցած էր ձգում դեպի վեր, միշտ դեպի վեր ձգտող նրա հոգին:

Անպակաս էին ծաղրը, հալածանքը: Դա ուներ իր խորը պատճառները: Պատճառներից մեկն էլ Աբարտոսի գազաթ բարձրանալն էր: Այն ժամանակ բերնե-բերան էր անցնում մի հին առասպել: Իբր թե սուլբ Հակոբը փորձում է բարձրանալ լեռան գլուխը՝ իր աչքով տեսնելու նույի տապանը: Մի քիչ բարձրացած՝ սառտիկ հոգնում է, ուժասպառ ընկնում, լացակումած աղոթում: Արտասուքը դառնում է մի աղբյուր: Հանգիստ աննելով, ծերունին շարունակում է վերելքը՝ դժվարին առապարհներով: Քիչ է մնում, որ հասնի լեռան կատարը, բայց արդեն կորցրած ամեն ուժ և կարողություն, ուժասպառ ծերունին ընկնում է խոր քնի մեջ: Երազում հայտնվում է մի հրեշտակ և ասում.

— Հա՛կոբ, Հա՛կոբ, անիլ լսեց քո աղերսանքը. ահա քեզ մոտ է տապանի մի մասը. վերցրու և դնա: Նվ

իզուր մի տքնի տեսնելու այն, ինչ տառժող կամքով մարդուց անտես պիտի մնա:

Նվ մի պատանի, որին, ըստ երևույթին, շատ լավ հայտնի էր այդ առասպելը, խիզախել էր բարձրանալ լեռան գազաթը, ոտք դնել նվիրական սրբավայրը: Աստվածավախ կրոնավորների համար այդ մի անսովոր և հանդուգն քայլ էր: Աբովյանը հալթահաղել էր կրոնական նախապաշարմունքը: Այդպիսին, նրանց կարծիքով, անպատիժ չպետք է մնար:

Էջմիածնի միաբանության մեջ բոլորը երես դարձրին Աբովյանից: «... Ուր որ միայն գնում եմ, վիշտը և խռովությունը սովորի նման դալիս են իմ հետևից»,— գանգատվում էր հոգեկան խռովքի մեջ ընկած Աբովյանը: Նրա միակ մխիթարությունն ու անբաժան ընկերը ապագայի հույսն էր, Դորպատ ընկնելու փափագը: Աբովյանը երկար ժամանակ Պարբոտից ոչ մի լուր չունեի: Հեռահառություն հասած նա մի խնդրագիր է ուղարկում կայսեր: Իր խնդրագրի մեջ Աբովյանն ասում է, որ դեռ շատ հին ժամանակներում ազգագուտ նպատակներով մեր նախնիները պատանիներին ուղարկում էին Աթենք՝ դիտություն, լուսավորություն ձեռք բերելու: Այժմ, ասում է Աբովյանը, երբ մեր աթմյան երջանկությանը նախնիքն անգամ կնախանձեն, մի՞թե ուսման գնալու իր բաղձանքը մնալու է անկատար:

Անհամբեր, Պարբոտից կամ կայսեր թույլտվությունը դեռ չստացած, մի վերջին փորձ է անում Աբովյանը, որպեսզի իրեն ազատ զգա էջմիածնի կաշկանդումից, վճռում է թողնել միաբանությունը, հեռանալ, դնալ Թիֆլիս սևիական ջանքերով գործը հաջողեցնելու: Սինոդը նորոգում է: Իսկ վանքից հեռանալիս մի խումբ հոգևորա-

կաններ հարձակվում են նրա վրա, խլում շորերն ու ճամփի պաշարը, մի խոսքով՝ անարգանքով վոնդում վանքից որպես անհավատի։ Միակ հարադատ վայրը, որտեղ պատանին կարող էր թափել իր հոգու դառնությունը, հայրենի տունն էր։ Սիրելի ծնողների գիրկն ընկած՝ ապուղա պանդուխտը դտավ իր վերջին մխիթարությունը։

Հուսախաբության օրեր շատ ունեցավ ուսումնաժամով պատանին, մինչև որ 1830-ի դարնաճառարին քաղցվում է Պարբուսի նամակը Աբովյանի անունով։ «Միրելի բարեկամ,—գրում է Պարբուսն այդ նամակում,— ձեր վիճակը որոշված է, կատարվել է՝ ինչ ցանկանում էիր։ Անհամբեր սպասում եմ ձեր ուրախաբեր գալըստյան»։

Աբովյանն իր բախար արդեն վճռված էր համարում։ Նրազանքը դառնում էր իրականություն։ Նա այլևս չբռնապատված չէր լինելու բամբասանքներով, գավերով։ Աբովյանը հեռանալու է վանքից, որի ծխամած կամարների տակ նրա ճախրանքի շնորհակ հոգին կարող էր միայն շատ շուտ հանդչել, ծխացող մոխիր դառնալ։ Աբովյանի մեջ այնքան ուժեղ էր Դորպատ դնալու փափագը, որ նա ուշադիր չեղավ ծնողների պաշտատանրին։ Եվ «արտասվալիճ աչօք» հրաժեշտ տվեց ծնողներին, հայրենի խրճիթին և ճանապարհ ընկավ դեպի Դորպատ։

1830-ի սեպտեմբերի առաջին օրերին Աբովյանը հասավ Դորպատ։ Դա էստոնիայի քաղաքներից մեկն է, հռչակված իր համալսարանով։ էստոնիան ուսական

կայսրության մեջ էր մտնում։ Այնտեղ բավականաչափ ուսաներ կային։ Կապը Պետերբուրգի հետ մշտական էր։

Եվ ահա մի օր Պարբուսի տանը հացկերույթ կար։ Հրավիրված էին շատ հյուրեր, գլխավորապես պրոֆեսորներ։ Մի խոսքով՝ այնտեղ էր հավաքվել Դորպատի գիտական միտքը։

Հրավիրված էր նաև Աբովյանը։

Օրը նշանավոր էր, բոլորել էր Արարատի դադաթը բարձրանալու առաջին տարին։ Այդ երեկո Պարբուսը հյուրերին ներկայացրեց իր հայ բարեկամին, որը նշանավոր վերելքի մասնակիցներից էր։ Բոլորը շրջապատեցին նրան, գովեցին նրա եռանդը, լուսավորության ձգտումը։ Հյուրերի խնդրով Աբովյանը կարդաց Արարատի դադաթը բարձրանալուն նվիրված իր մի բանաստեղծությունը գրաբար լեզվով։

Աբովյանը համալսարան շրնդունվեց։ Նա այն կարծիքին էր, որ մասնագիտական կրթություն չպետք է ստանա, քանի որ հաստատ որոշել էր ժողովրդին օգտակար լինել։ Նա պետք է ուսաներ այն բոլորը, որ կարող էր հարկավորել հայրենիքում լուսավորություն տարածելու համար։

Ահա այս գիտակցությամբ Աբովյանը Դորպատում անցկացրեց իր ուսման տարիները։ Դորպատում նա ծանոթության բավական լայն շրջապատ ստեղծեց իր համար—էստոնացիներ, ուսաներ, գերմանացիներ և այլն։ Նրա բարեկամները մեծ մասամբ պրոֆեսորներ էին, ուսանողներ, արվեստագետներ։ Դորպատում Աբովյանի մտահորիզոնը բավական ընդարձակվում է, դիտելիքների պաշարը անհամեմատ հարստանում, սովորում է լեզուներ—ֆրանսերեն, գերմաներեն, լատիներեն։ Ինքը

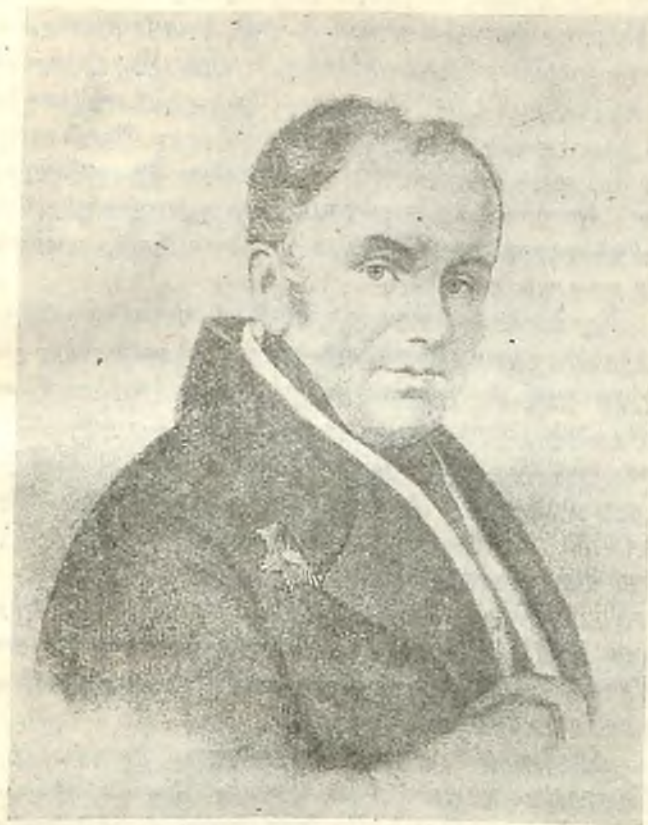

սովորեցնում է հայերեն, ռուսերեն: Բնական դիտու-
թյունների գծով ձևը բերած դիտելիքների հետ (մա-
թեմատիկա, աշխարհագրություն, բնագիտություն, աստ-
ղաբաշխություն), կարդում է փիլիսոփայական, հոգե-
բանական, պատմական և մանկավարժական դրականու-
թյան աշխիժները: Աբովյանը ծանոթանում է
ռուսական և եվրոպական կլասիկ դրականության խո-
շորագույն երևույթներին:

Թիֆլիսում, իսկ հետո Էջմիածնում, նա մոտիկից
ծանոթացել էր հայ պատմիչներին: Իսկ այժմ նրա միտ-
քը սկսում է հաճել աշխարհի մեծագույն բանաստեղծնե-
րի և մտածողների գրքերի վրա: Աբովյանը հայերեն է
թարգմանում Գյոթեի և Շիլլերի բանաստեղծություննե-
րը: Նա բնագրով կարդում, ծանոթանում է Լեսինգին,
Հեբդերին: Աբովյանը կարդում է Ռուսո, ոգևորվում է
նրա դավաճաններով: Լատիներենն օգնում է նրան ծանո-
թանալու անտիկ դրականությանը, կարդում է Հոմերոս,
Սոփոկլես, հռոմեականից՝ Վերգիլիոս, Հորացիոս, իտա-
լականից՝ Դանտե, Պետրարկա, «Ֆլիականից» հատված-
ներ է թարգմանում:

Աբովյանը թարգմանում է Կարամզինին, Կոպլովին:
Անձամբ ծանոթանում է ռուսական ուսանողների խոշո-
րագույն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ժուկովսկու հետ,
որն Իտալիայից վերադառնալով Ռուսաստան, մի քանի
օր կանգ էր առել Դորպատում: Մի պրոֆեսորի տանը,
ճաշի ժամանակ Աբովյանը և Ժուկովսկին ծանոթանում
են: Ժուկովսկին, խմանալով, որ Աբովյանը հայ է, մոմ-
բլանյան ողջույն հաղորդեց արարատյան երկրի զավա-
կին: Միրալի Եղջյուններից հետո, նրանք զրուցում են
դրականության և արվեստի հարցերի շուրջը:

Ուսման հետ միասին նա զբաղվում է նաև արհեստ-

Վ. Ա. ԺՈՒԿՈՎՍԿԻ

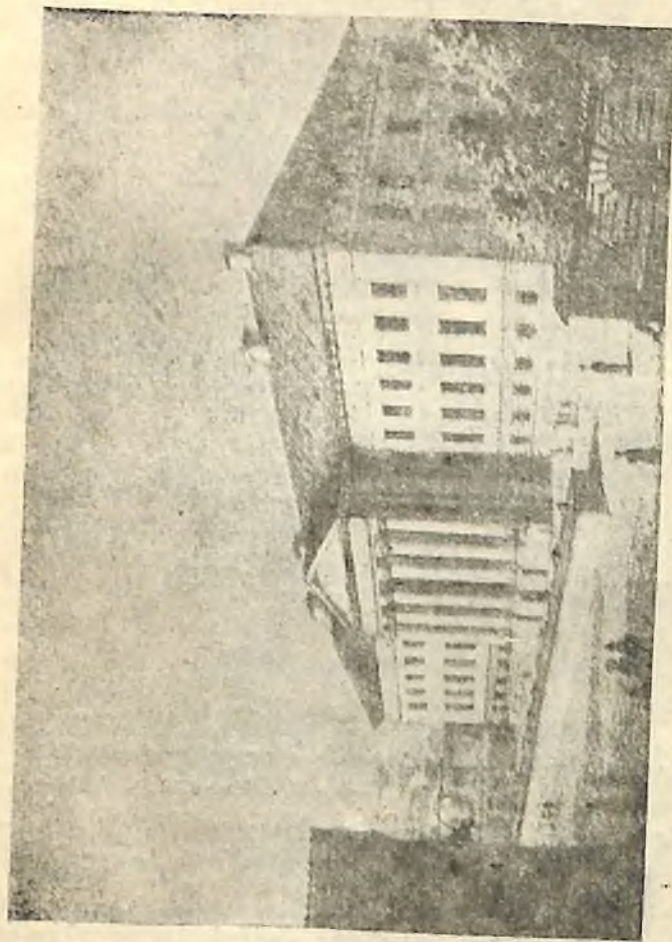
ներքը ուսումնասիրությամբ: Սովորում է հաց թխելու, ինչպես և զանազան թխվածքներ պատրաստելու եղա- նակները: Ուսումնասիրում է փոխ կազմութիւնը, ա- պակի պատրաստելու արհեստը և այլն: Արովյանը հե- տաբերբերութիւն է հանդես բերում նաև դեպի արվեստնե- լը, հատկապես երաժշտութիւնը: Դա ոչ միայն բուռն սեր էր, այլև երաժշտութիւն սովորելու ձգտում, որով- հետև ծրագրում էր ապագայում իր զլխավորելիք հայ- կական դպրոցներում երգն ու երաժշտութիւնը պարտա- դիր առարկա դարձնել:

մնալու և իր նպատակին հասնելու հաստատ որոշում
ընդունած։ Աբովյանը ոչնչի առաջ կանգ չի առնում հայ-
բենական ընկերոջը թշվառ վիճակից հանելու համար։
Այցեկում է ազդեցիկ մարդկանց, դիմում նրանց, նա-
մականք պրում, բացատրում, աղերսում, մի խոսքով, բո-
լոր միջոցները ձեռք առնում, միայն թե կարողանա ներ-
սի միջոցները ձեռք առնել տալ Պետերբուրգի Արվեստների
սիսյանին ընդունել տալ Պետերբուրգի Արվեստների
սիսյանին։ Նա զեկավարվում է այն գիտակցությամբ,
էկավարվում։ Նա զեկավարվում է այն գիտակցությամբ,
էկավարվում։ Նա զեկավարվում է այն գիտակցությամբ,
էկավարվում։ Նա զեկավարվում է այն գիտակցությամբ,

ցումները, ինչպես և խորը երախտագիտությունը համա-
կել գեպի ռուսական թագավորը Աբովյանը Պարրոտին
չափազանց հարգում էր, պատկառում նրանից, համա-
րում նրան իր բարերարը, նույնիսկ լսում նրա բոլոր հոր-
դորները, բայց ոչ միշտ ներքուստ ենթարկվում նրան
կամ հաշտվում նրա արտահայտած մտքերի հետ: Դեռ
Դորպատում Աբովյանի միտքը երբեմն այնպիսի հան-
դուհն թռիչքներ էր կատարում, որոնք չափավոր Պարրո-
տի հավանությունը երբեք արժանանալ չէին կարող:
Պարրոտը, որ Աբովյանին անընդհատ ներշնչում էր կառ-
չած մնալ հավատին, ենթարկվել էջմիածնին, միշտ հպա-
տակ և խոնարհ լինել, երբեք չշեղվել եկեղեցուց, բնավ
մտքով չէր անցկացնի որ հայրենիք վերադառնալով,
ընդհարման մեջ է գտնվելու էջմիածնի հետ, դառնալով
նրա ամենամանուկս մերկացնողներից մեկը:

Ճիշտ է, Պարրոտը ինչպես և մյուս պրոֆեսորները
խոշոր կուլտուրայի տեր մարդիկ էին և Աբովյանը շատ
բան ուներ նրանցից սովորելու: Եվ, իհարկե սովորեց:
Բայց դա ի վերջո մի քաղքենիական շրջապատ էր, որից
Աբովյանը, չնայած երիտասարդ տարիքին, իր ձգտում-
ներով մի ամբողջ հասակով բարձր էր կանգնած: Պար-
րոտը և մյուս պրոֆեսորները թեև համակրությունը էին
վերաբերվում դեպի գիտությունը հանդես բերած Աբո-
վյանի հետաքրքրությունները և իրենք էլ օգնում էին
նրան այդ գործում, բայց չէին պատկերացնում, հաս-
կանում ոչ միայն այն դերը, որ վիճակվեց Աբովյանին
հայ իրականության մեջ, այլև նույնիսկ այն ձգտումնե-
րը, որոնցով Աբովյանը ոտք դրեց Դորպատ: Աբովյանը,
նրանց կարծիքով, պետք է գիտություն ձեռք բերեր և
հայրենիք վերադառնար որպես ուսուցիչ գործելու հա-

ՉԴՈՒՄՈՒՄՈՂ ԿՏՈՒՄԷ

մարտի Նրանք Աբովյանի մեջ նկատում էին լուր առաջը, բայց չէին տեսնում այն մեծ պատմական դերը, որի համար Աբովյանը պատրաստվում էր հենց իրենց աչքերի առաջ: Նրանք Աբովյանի մեջ չէին տեսնում հայ ժողովրդի ապագա մեծ լուսավորչին: Մինչդեռ Աբովյանը դեռ Դորպատում արդեն մտորում էր լուսավորական դարձունեության մասին, մի գործունեություն, որ շատ լայն շրջադեպ էր ընդունելու: Նրանք, ի հարկե, չէին կարծում, որ նրա գործունեությունը մեծ հեղաշրջումներ է առաջ բերելու հայ ժողովրդի լեզվի, գրականության, մանկավարժության բնագավառում, և Աբովյանով սկսվելու է հայ կուլտուրայի պատմության նոր շրջանը:

Մոտ հինգ տարի անցկացնելով Դորպատում, Աբովյանը ձեռք բերեց մեծ կուլտուրա: Նա որոշ չափով ենթարկվեց շրջապատի ազդեցությանը, բայց ընդհանուր առմամբ հաղթահարեց միջավայրը, աճեց, բարձրացավ: Եվ վերադարձավ հայրենիք որպես հայրենի ժողովրդի լուսավորիչ, գործելու, ամբողջապես հայրենիքին նվիրվելու գաղափարներով խանդավառված:

Աբովյանը շտապում էր հայրենիք: Վարդագույն հույսերով էր սողալով ծանապարհին գործունեության ծրագրեր էր կազմում: Նա փափագում էր էջմիածնում դպրոց հիմնել, ժողովրդական ուսուցիչներ պատրաստել: Բայց խոր հիասթափություն էր սպասում նրան:

Թիֆլիսում նա հանդիպեց Հովհաննես Կարբեցուն: Աբովյանը ներկայացավ Կարբեցուն Պետերբուրգից բե-

րած հանձնարարական նամակով: Ինքնահավան կաթողիկոսին այդ դուր չեկավ: Եվ վերջապես, բացի այդ, Աբովյանի հակառակորդներն արդեն կարողացել էին ներշնչել կաթողիկոսին այն միտքը, թե Աբովյանը հավատից, եկեղեցուց շեղվել է: Կարբեցին նրան ընդունեց թշնամաբար: «Շրամանով ես գալիս ինձ վրա, հավատից վտարանդված, դու լավ խմորել կարող ես անմեղների միտքը, բայց նրանց կրթելը քո գործը չէ», — այս խոսքերով դիմավորեց կաթողիկոսն Աբովյանին:

1837-ի վեպրվարի 12-ին Աբովյանը նշանակվում է Թիֆլիսի դավառական ուսումնարանի տեսչի պաշտոնակատար:

Երեսնական թ.թ. այսինքն՝ Աբովյանի ժամանակ Թիֆլիսն Անդրկովկասի կուլտուրական կյանքի առանցքն էր: Դա մի բավմալից ընտանիք էր՝ հայ, վրացի, ադրբեջանցի, ռուս, գերմանացի, ֆրանսիացի, — որքան կուղիք: Ռուս ռևոլյուցիոներների համար Թիֆլիսը դարձել էր աքսորավայր: Դեկաբրիստներից մի քանիսը, ինչպես և ընդհանրապես քաղաքականապես անբարեհույս ճանաչված ռուս մտավորականներն ու գործիչներն աքսորված էին Թիֆլիս: Այդ տարիներին, ինչպես և մի փոքր առաջ, Ռուսաստանում խուլ ու լռելյայն, իսկ հեռունեւում ալիկի բացահայտ, առաջադր միտքը հուզված հեռում էր քաղաքական ռեակցիային, որի կրնկի տակ տրորվում, ճգմվում էր տմեն մի ճշմարտություն, ամեն մի վեհ միտք:

Պաշտոնի անցնելով Թիֆլիսում, Աբովյանը պետք է սպրիտ, շնչեր այդ մթնոլորտում: Անկարելի էր, որ նրան լավ չճանաչեին քաղաքում, որովհետև Դորպատից էր եկել, համալսարանականի համբավ ունեւ: Մի խոս-

քով իր ժամանակի կրթված մարդկանցից մեկն էր, այսինքն այնպիսի մեկը, որի նմանները շատ քիչ ու հազվադեպ էին այն ժամանակ Ռիֆլիսում:

Աբովյանը մեծ կուլտուրայի մարդ է եղել, լայն և խոր էրուզիցիայով, բազմադան հետաքրքրությունների տեր: Յոթ-ութ լեզու գիտեր, հետաքրքրվում էր ամեն ինչով: Փիլիսոփայություն, հոգեբանություն, մանկավարժություն, պատմություն—ահա այն բնագավառները, որոնցով հետաքրքրվում էր առանձնապես: Լավ գիտեր ուսուցիչ պատմությունը, նամանավանդ Հայրենական պատերազմի շրջանը: Աբովյանը մի քանի անգամ է անդրադարձել Նապոլեոնին և միշտ էլ բացասական դնահատական տվել, որովհետև նա կործանում էր տղատությունը և ձգտում էր իրեն ենթարկել ամբողջ աշխարհը: «Նապոլեոնը ոչ միայն մտածում էր ստրկացնել ժողովուրդներին,—ասում է Աբովյանը,—այլև արմատախիլ անել նրանց, որոնք օտարին ծառայելու համար չէին ծնված»: Աբովյանը ոգևորված է խոսում «հայրենիքի և արդարության սիրով միաբանված» ուս զինվորների և ընդհանրապես ուս ժողովրդի—Նապոլեոնի դեմ մղած կռվի, այն անլսելի և շտեմնված օրիության մղված ճակատամարտերի մասին, որոնցով ուսները պանծալի օրինակ դարձան ամբողջ Եվրոպայի առաջ:

Աբովյանի մեծ կուլտուրան նկատել են նրա հասնապարհորդություն կատարած գիտնականները: «Աբովյանի հետ տեսնվեցի,—գրել է հայ հրապարակախոս Ստեփան Ոսկանին մի ֆրոնտիստցի, որի անունը, զժբախտաբար, հայտնի չէ,—և իրավամբ դարձաք ուս հմտության վրա: Գերմանական փիլիսոփայության և գրականության ուղղությունները նրան այնպես ծանոթ

ՄԻՋԱ ՖԱՐԱԼԻ ԱՆՈՒՆՂՈՒ

էին, որ նույնիսկ եւրոպացիներ կարող է օգուտ ստանալ նրա կարծիքներից: Շիլլերին անդիր դիտեմ, Լեսինգի և Լեյբնիցի գաղափարները հրաշալի կերպով յուրացրել է և իր ասիական երեւակայութեամբ նրանց նոր գուն տվել: Գերմաներեն խոսում է որպէս գերմանացի: Անտարա-կոյս աշու մարդը պատիվ պիտի բերի հայ գրականու-թյանը: Տարօրինակ երեւոյթ մարդկային լուսավորու-թյան. հայի բերանն արձագանքում է այնպիսի գաղա-փարներին, որոնք մեր մեջ դեռ նոր են տարածվում: Շիլլերի, Լեսինգի գրվածքները հաստատվում և լսելի են դառնում Կովկասի լեռներում, երբ դեռ Եւրոպայում ժո-ղովուրդ կա, որ այս հեղինակների անունն անգամ չի լսել: Զարմանալի բան պիտի լինի, եթե Ասիայի լուսա-վորութեանը Կովկասից սկսի և Պրոմէթէոսի ժայռը տես-նի իր շարշարանքի արդշունքը»:

Ուսումնարանում Աբովյանը ծանոթանում է Միրզա Ֆաթալի Ախունդովին՝ ադրբեջանական այդ նշանավոր գրողի և փիլիսոփայի հետ, որի վրա Աբովյանը, ան-շուշտ, մեծ ազդեցություն է ունեցել: Նրանք միասին աշ-խատում են մինչև 1840 թ.: Ուրիշ պաշտոնի անցնելու պատճառով դպրոցը հոժարակամ թողած Ախունդովին փոխարինում է մի այլ, ոչ-պակաս նշանավոր դեմք, ադրբեջանական հայտնի բանաստեղծ Միրզա Շաֆին, որն ընկերներին շրջանում, Բողենշտեյտի արտահայտու-թեամբ, «Դանշայի իմաստունի» համբավ ունէր: Պահ-պանվել է այն ղեկուցագիրը, որով Աբովյանն անձամբ երաշխավորել է Միրզա Շաֆուն բարձրագույն իշխանու-թյունների առաջ՝ դպրոցում նրան դասեր տալու համար, յիշատակում նրա անձնական և իմացական արժանիքները: Ինչպես Ախունդովի, այնպես էլ առավել ևս Միրզա Շա-

ֆու հետ, Աբովյանը բարեկամական անխախտ կապեր է պահպանել: Լավը, ազնիվն ու մարդկայինը ադրբե-ջանցի և հայ գործիչներին միացրել էին ջիւղ, անքակ-տելի բարեկամութեամբ:

Աբովյանը ծանոթութուն է ունեցել վրացի մտավո-րական Զուրաշվիլու հետ: Մտ. Նաղարյանի վկայու-թեամբ՝ Զուրաշվիլին համամիտ էր հայ և վրացի ժողո-վուրդների վերածնության մասին իր և Աբովյանի հա-լացքներին: Զուրաշվիլին առաջին վրացին էր եւրոպա-կան կրթութեամբ: Նա մի շարք լեզուներ գիտեր և դեռ այն ժամանակ բնագրով կարդում էր «Այվենդոն», շըր-ջել էր եւրոպական քաղաքները, Դորպատում ծանո-թացել էր Նաղարյանի հետ:

Աբովյանի ֆիֆիսյան ծանոթներից էր նաև բանա-ստեղծ Ֆրիդրիխ Բողենշտեյտը, որի համար նա քրդա-կան և ադրբեջանական ժողովրդական երգեր էր հավա-քել: Աբովյանը ծանոթ է եղել նաև ուկրաինական բա-նաստեղծ Ռուսկովչենկոյի հետ:

Այս էր նրա միջավայրը Թիֆլիսում:

Ուսումնարանում նրան շրջապատում էին հայ երի-տասարդների հետ նաև վրացի և ադրբեջանցի մանուկ-ներ: Մանկական աշխարհը,—ինչպես երևում է Ֆրենին գրած նամակից,—վաղուց ի վեր եղել է Աբովյանի հա-մար բոլոր երկրային բախտավորութուններից ամենա-բարձրը, մանավանդ որ այդ երկու հարյուրի չափ աշա-կերտները սիրով ու համակրանքով էին շրջապատել նրան:

Աբովյանը հիմնում է նաև մի մասնավոր դպրոց: Սկզբում վաճառքի բալի միակ խցում, իսկ հետո՝ տանը հավաքում է մի խումբ հայ, ադրբեջանցի, վրացի և այլ

ազգի երեխաներ, թվով 25 հոգի և պարապում նրանց հետ իր ուղածի պես:

Մասնավոր դպրոցի վրա պետական-չինովնիկական աչքը չէր հսկում: Մանավանդ որ դպրոցն Աբովյանը հիմնել էր 1837-ին, պետությունից թաքուն, իսկ պաշտոնական թույլտվություն ստացել էր միայն 1840-ին: Աբովյանն անում էր իր կամեցածը: Աշակերտների ձեռքից վերցնելով սաղմոսը, ավետարանը, Աբովյանը նրանց ձեռքն էր տալիս Գյոթեի, Կոլիւշի և Շիլլերի գրքերը:

Աբովյանին չէին հասկանում: Նա բարձր էր կանգնած ժամանակից և միջավայրից: Էջմիածնի ու հոգևորականության հետ վաղուց գծաված էր: Առևտրական դասը երբեք ընդառաջ չդնաց նրա լուսավորական ծրագրերին: Այն հույսերը, որ Աբովյանը կապել էր հայ բուրժուազիայի հետ, չարդարացան: Թիֆլիս հասնելուն պես Աբովյանը դիմումներ է արել տեղի անվանի հայ առևտրականներին, խնդրել օգնել իրեն լուսավորական ծրագրերն իրագործելու: Սակայն ոչ մի ընդառաջում: Հուսահատեցնող անտարբերություն— ահա թե ինչ էր տեսել ու զգացել նա: Աբովյանը բարձր պաշտոնեություն աչքում այնքան էլ բարեհուսություն չունի: Նրա անմիջական շրջապատը մի կատարյալ ճահիճ էր: Պաշտոնակիցների հնավանդ հայացքները, մանկավարժական ապիկարությունը, նախանձն ու չարամտությունը խանգարում էին նրան փոխելու դպրոցի ներքին կյանքը: Աբովյանն ամենուրեք հանդիպում էր անտարբերության: Նա

շրջապատված էր թշնամությամբ: Անպակաս էր որոգայթն ու դավը: Նա հանգիստ չունեի այդ մարդուկներին: Նրանք կրեակալի հեռուում էին Աբովյանին, զրույստում, դավեր սարքում նրա դեմ: Սախում էին պլատիկանալ, նմանվել մյուս չինովնիկներին, դառնալ մի մովորական քաղքենի, հրաժարվել այն բարձր իդեալներից, որոնք այնքան հմայք ունեին նրա աչքում:

Աբովյանը, ծանր ու անմխիթար օրեր շատ ապրեց: Ակադեմիկոս Ֆրենկին և Ստ. Նազարյանին գրած նամակներն Աբովյանի հոգեկան փոփոխումների լուռ հիշատակարաններն են: «Նա տարուբերվում եմ անշեղի վրա մի ալեկոծ ծովի մեջ»,—ասում է նա Ֆրենկին:

Աբովյանը որոշեց Թիֆլիսից հեռանալ: Գանգատվելով իր վիճակից, Աբովյանը մի նամակում Ֆրենկին հարցնում է. «Կարո՞ղ է արդյոք Պետերբուրգում մի անկյուն դնվել, որտեղ ես կարողանամ իմ հացը հայթայթել»:

Ֆրենկն օգնության հասավ:

Ազգային լուսավորության միևնույնության առաջ նա հարց բարձրացրեց Կազանի համալսարանում հայոց լեզվի և դրականության ամբիոն հիմնելու մասին: Նրա առաջարկն ընդունվեց: Ֆրենկն առաջարկով ամբիոնի պրոֆեսորության թեկնածու առաջադրվեց Աբովյանը: Վեցամսյա ժամկետ էր սահմանված գիտական շարագրություն ներկայացնելու՝ ամբիոնի պրոֆեսորությունը ձեռք բերելու համար: Այդ մասին Աբովյանն ուշացումով իմացավ: Նա շտապեց ուղարկել իր երկու պատրաստ աշխատությունները: Մեկը՝ «Ռուս տեսական և դործնական քերականությունը հայերեն լեզվով», մյուսը՝ ալբերենարանն իր ընթերցարանով հայ պատանիների համար: Վերջինս հռչակվոր «Նախաշավիղն» է: Աբովյանը

բոլորովին հուշա շուներ, թե «նման աշխատանքները համապատասխան լինեն» ակադեմիայի պահանջներին:

Գրախոս նշանակվեց ակադեմիկոս Բրոսսեն: Վերջինս Աբովյանի մեջ տեսնում է այն մարդուն, որ առաքելություն է ստանձնել լուսավորելու իր ազգը: Նոր լեզվի ժխտումը և հնի պահպանումը, — մեջ է բերում Աբովյանի միտքը Բրոսսեն, — սխառն է դառնում թանձր տգիտության, որի մեջ խորասուզված է ժողովուրդը և, նույնիսկ, ինքը հոգևորականությունը: Բրոսսեն խոստովանում է, որ ինքն այնքան էլ համակիր չէ հայ ժողովրդական լեզվին, «բայց երբեք մտքովս չեմ անցրել, — գրում է նա, — որ ես շուտով ստիպված պիտի լինեմ փոխել կարծիքս... և այդ մեր հեղինակի շնորհիվ, որ ներշնչեց ինձ դրա գաղափարը»:

Չնայած դրան, Աբովյանի հայացքների խոր դեմոկրատիզմը նրան երկընտրանքի մեջ է գցել: Բրոսսենի դուր չեն եկել Աբովյանի կրքոտ հարձակումները եկեղեցական լուսավորության և ընդհանրապես հոգևորականության դեմ, ինչպես և նրա այն հանդուգն հայտարարությունը, թե գրաբարը մեռած լեզու է, թե նա անօգուտ է և, մինչև իսկ վնասակար: «Նրա այդպիսի պնդումները, — ասում է Բրոսսեն, — իսպառ թույլ չեն տալիս կարծել, թե նա ի վիճակի պիտք է լինի պատվով կատարելու իր պարտականությունները»:

Աբովյանը, որն անհամբեր սպասում էր պատասխանի, 1841-ի սկզբներին ետ ստացավ իր ձեռագրերը մերժված:

Պաշտոնական մտայնության դերի մնացած մտավորականությունից հիասթափված՝ Աբովյանը փորձում է ավելի մերձենալ ժողովրդին, մտնել նրա խորքը, ճանաչել նրա հոգեբանությունը: Աշակերտները պատմում են, որ նա առանձին սեր ուներ դեպի ժողովրդական տոները: Դա նրա համար անհոգ զվարճության աղբյուր չէր: Նա ուզում էր ժողովրդի մեջ լինել, շփվել, լսել նրա զրույցը, դիտել վարք ու բարքը, իմանալ ինչն է հուզում, ոգևորում այդ հասարակ ու պարզ մարդկանց: Աբովյանը չէր օտարացել ժողովրդին, ինչպես շատ մտավորականներ, այլ, ընդհակառակը, որտեղ ջերիդ էր լինում, մուշտակով կամ դեյնորա, շտապում էր այնտեղ: Մեծ հետաքրքրություն ուներ դեպի ուխտագնացությունը: Մի անգամ կնոջ և մի խումբ աշակերտների հետ նա մասնակցում է սուրբ Գեորգի տաճին: Զվարճաւեր ուխտավորները դիշերով, բաց երկնքի տակ, խալույլ էին վառում, ասում, խոսում, ծիծաղում կամ կրակի շուրջը նստած՝ աշուղների նվագին ու խաղին ականջ դնում: Մի խոսքով՝ ամեն կողմ գունա, երգ, պար: Միայն Աբովյանը, խրախճանքը թողած, շրջում էր ուխտավորների մեջ, խոստում նրանց հետ, կամ լուռ լսում նրանց խոսքն ու զրույցը: «Շատ անգամ, — պատմում է Աբովյանը «Վերքի» առաջաբանում, — որ դռնադ էի դնում, յա քաղաքովն անց կենում, ուշ ու միտքս հավաքում էի՝ թե տեսնեմ խալսը խոսելիս, քեֆ անելիս, ի՞նչ բանից ա մվելի հազ անում: Շատ անգամ տեսնում էի, որ մեկդանում, փողոցում մեկ քոռ աշղի էնպիս են հա-

յիւ-մայիւ մնացել ու կանգնել՝ տկանջ գնում, փող բաշ-
խում նրան, որ բերաններին ջուրը գնում էր»։

Աբովյանը շատ և հաճախ է եղել ժողովրդի մեջ։ Թի-
ֆլիսում տնցկացրած տարիներին, թե հետագայում,
Երևան տեղափոխվելուց հետո, ռուս և եվրոպացի ճանա-
պարհորդների հետ շատ առիթներ է ունեցել գյուղից-
դուր անցնելու, հայրենիքի ամենախուլ անկյունները
մանելու և տեսնելու, թե ինչ կյանքով է ժողովուրդն ապ-
րում։ Օրինակ՝ մի շրջադաշտի վրա բերումով, 1838-ին,
Աբովյանը այցելում է հարկատուության դեմ ըմբոստա-
ցած Բայաղետը։ Նա իր ուղեգրական գրանցումների մեջ
նշում է հայ գյուղացիության ազդատիկ վիճակը, տ-
ռանձնապես այն թշվառությունը, որի մեջ է Ջիբուխուն
և այլն։ Աբովյանը Աստախան գյուղի բնակիչների անու-
նից բողոք է գրում շինովնիկների և տանոտերերի շա-
բաշահումների դեմ։ Աբովյանը զրույցներ է ունեցել
գյուղացիների հետ, խրատներ ասել նրանց։ «Վար ու
ցանը պատվական արհեստ» համարելով, Աբովյանն ա-
սել է գյուղացիներին, որ դաշտային աշխատանքին
պետք է միացնել ուսումը, գիտությունը, այն ժամանակ
գյուղացին,—ասել է Աբովյանը,—կարող է ավելի հեշտ
ու լավ ապրել։

Թիֆլիսում, դպրոցական գործի հետ միասին, Աբո-
վյանը առանձին սիրով և թափով նվիրվում է դրական
նություն։

Ինչպես դպրոցական գործը, այնպես էլ դրականու-
թյունը Աբովյանի համար միջոց էր իրագործելու իր
գլխավոր իդեալը—ժողովրդի լուսավորությունը։

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱԼԱՄԴԱՐՅԱՆ

Ի՞նչ էր ներկայացնում իրենից հայ գրականությունը 19-րդ դարի սկզբներին:

Մխիթարյան բանաստեղծների թեմատիկան դերազանցապես կրոնա-քարոշական էր, սակավ շտապով հայրենասիրական: Մեծ պաշտամունքի հասնող ողբերգություն են հանդես բերել դեպի պատմական անցյալը: Խոր անցյալում տեսնում էին կյանքի այն փուլում հեղ պատկերը, որի վերահաստատումը նրանց երազն էր կազմում: Աշխարհայտքը կրոնական էր. քարոզում էին աշխարհի ունայնությունը, քարոշական խրատներ՝ քրիստոնեական մտածողության լույսի տակ: Լեզուն գրաբար էր, կյանքից կտրված, միայն իրենց երևակայության ապավինած, անկենդան ոճի ներկայացուցիչներն են գրանք: Ոճը՝ խրթին ու վերամբարձ, պատկերները ավիտարանից քաղված կամ զիջարանական: Մխիթարյան հեղինակները նմանվում էին հույն կլասիկներին, նրանց ոճին, ուղղությանը, պաշտանելով գրեթե այն բոլոր կանոնները, որ մշակել էին ֆրանսիական կլասիցիզմի տեսաբանները:

Գրեթե նույն ոգով է տոգորված Պոլսում գործող բանաստեղծ Փեշավաճյանի ստեղծագործությունը: Ազոթախառն տաղերի հեղինակ էր սա, որ ավետարանական պատմությունը չափածո երգի նյութ դարձնելով, նկարագրել է փրկչի շարժարանքը, խաչելությունը և այլն: Սրանց համեմատությամբ մի քայլ առաջ է զմյուռնացի բանաստեղծ Վանանդեցին: Վերջինիս բանաստեղծական արվեստը անմշակ է, բայց վառ երևակայությամբ և զգացմունքների հախուռն ընթացքով: Սա էլ, ի հարկե, կրոնական մտածողությունից զուրկ չէ, բայց պակաս չափով: Անցյալից Վանանդեցուն գրավում են

քաղաքական անցքերը, նա պատմությունը համեմատում է ներկայի հետ, ձգտում նոր սերնդի մեջ հայրենասիրական կրակ ձգել:

Սուրհանյան, գրականության մեջ նկատելի է կլասիցիզմի կաշկանդիչ սոսմանները՝ ձևաշեղում և կյանք դուրս դալու, նրա հետ կապվելու ձգտում: Այդ նկատվեց նույնիսկ մխիթարյան հեղինակների շրջանում: Այդ շարժման ամենաբնորոշ ներկայացուցիչները եղան սկզբում Ալամդարյանը, հետո Թադիագյանը:

Ալամդարյանը երկինդիված էր. մի կողմից՝ կրոնամիստիկական մտածողությունը, որը նրան կապում է արաբաշխանի պաշտանողական տարրերի հետ, մյուս կողմից՝ իրականությունը մոտենալու, նրանով ապրելու, իր զգացումներն անկեղծորեն արտահայտելու ձգտում: Չնայած աշխարհիկ կյանքը պատկերադրելուն, Ալամդարյանն անկարող եղավ իր արաբաշխանի մյուս կարևոր պահանջն ըմբռնելու, այսինքն՝ գրելու ժողովրդին հասկանալի աշխարհաբար լեզվով: Նրա բանաստեղծությունները գրված են գրաբար: Մխիթարյանների համեմատությամբ Ալամդարյանի երգերը գրված են հասկանալի գրաբարով, բայց այնուամենայնիվ նյութի և լեզվի հակասությունը կազմում է նրա ստեղծագործության զլխավոր թուլությունը: Նա իբրև բանաստեղծ՝ նյութով, զգացմունքներով, մտքերով կապվում է գալիք դրականության հետ, դառնալով այդ դրականության վաղադույն նախորդներից մեկը, մինչդեռ լեզվով կապված է միտում ժամանակի տիրապետող գրական ոճի—կլասիցիզմի հետ: Բանաստեղծության ձևական որոշ հատ-

կություններով նա կապված է հայկական միջնադարյան պոեզիային:

Այդ շրջանի պեմքերի մեջ ամենախոշորը, իհարկե, Մեսրոպ Թաղիադյանն է: Թե՛ ժանրերով, թե՛ թեմատիկ ընդգրկումով Թաղիադյանը շափազանց լայն է, որոնող և անհանգիստ մտքի տեր, հուժկու խառնվածքով: Աշխարհայացքով լուսավորիչ է. իր ժամանակի այրույ հարցերն է արծարծել ոտանավորներում, պոեմներում և վեպերում: Նրա ստեղծագործության մեջ նկատելի է քննադատական վերաբերմունք իրականության, մտնավանդ կղերական միջավայրի նկատմամբ: Թաղիադյանը իր ստեղծագործությունը, գործունեությունն ընդհանրապես ծառայեցրել է հայրենիքի ազատության, նրա բախտի համար մղվող պայքարին: Նրա միտքը, իր ժամանակակիցների համեմատությամբ, խիզախ թռիչքներ է կատարել, թեև չի կարելի ասել, որ միանգամայն ուղատ է եղել հետադեմ հայացքներից: Նպատակ ունենալով լուսավորել ժողովուրդը, Թաղիադյանը գտավ միայն գրականության աշխարհիկ բովանդակությունը, բայց անկարող եղավ հաղթահարելու գրաբարը, որը գրականությունը ժողովրդի սեփականությունը դարձնելու, նրա շահերին ծառայեցնելու տեսակետից ամենամեծ խոչընդոտն էր: Ժամանակի այդ մեծ պահանջը Թաղիադյանը չմբռնեց և այդ էլ կազմում է նրա ստեղծագործության ամենաբույլ կողմը:

Ահա այս էր շատ սեղմ գծերով տաած հայ գրականության պատկերը 19-րդ դարի առաջին հիսնամյակում, մինչև Աբովյանը և նրա ժամանակը:

Աբովյանը սուր բախման մեջ է մտնում մի կողմից եկեղեցական գրականության, մյուս կողմից կլասիցիզ-

մի դեմ: Աբովյանը պայքար է հայտարարում սխոլաստիկային գրականության մեջ: Նա չի ընդունում ոչ մի րարացած ձև:

Աբովյանի նպատակն էր կամուրջ գցել գրականության և ժողովրդի միջև: Նա շատ խորն էր գիտակցում գրականության դերը լուսավորական շարժման մեջ, հայ ժողովրդի վերածնության գործում:

Աբովյանն ասում է, որ ինքը շատ անգամ է եվրոպական գրքերում կարդացել կշտամբանք հայ ժողովրդի հասցեին. «Շատ մարդ է դանդաղ աճում,—ասում է Աբովյանը,—որ մեր խալիսը գիրք կարդալ, ուսում չի սիրում»: Այս հարցը Աբովյանին շատ է հուշել և նույնիսկ վրդովել:

Այս երևույթը Աբովյանը բացատրում է ոչ թե գիրք և պատմություն շտիրելով, այլ այն գրականությամբ, որ գոյություն ունի: Նախ՝ գրված է գրաբար և ժողովուրդը իր կարդացածը չի հասկանում: Եվ հետո, եթե նույնիսկ հասկանա էլ, հազիվ թե մի ուսանձին սեր և ձգտում հանդես բերի, որովհետև «ինչ կա՝ եկեղեցու վրա ա, ասածու ու սրբերի»: Աբովյանը պատմում է, որ իր աշակերտները դժվարությամբ են կարդում հայերեն լեզվով եղած գրքերը, չեն հասկանում, ձանձրանում են, մինչդեռ ուսերեն և այլ լեզուներով եղածները կարդում են սիրով, նույնիսկ համաշտակությամբ: Աբովյանը դրա պատճառը բնական էր համարում. այդ գրքերում երևյալները ծանոթանում էին երեկվի մարդկանց գործերին, նրանց արածներին և տաածներին, մի խոսքով՝ «էն բաները՝ որ մարդի սիրտ կարող է դրավել»:

«Մեկ ազգի պահույն էլ լեզուն ա ու հավատը, թե

երանց էլ կորցնենք, վայն է կեել ա մեր օրին», ասում է Աբովյանը «Վերքի» մեջ: Լուծել լեզվի հարցը, այսինքն քաղաքացիություն տալ ժողովրդական լեզվին, որը հասկանալի էր «Հարիր հազարին», հարադատ ու մոտ բուլորին, նշանակում էր կամուրջ դրել գրականության և իրականության միջև, դիրքը, գրավոր խոսքը հանել վանքի խցերից, տանել կյանք, մտցնել ժողովրդի մեջ, դարձնել նրա սեփականությունը: Վերջապես, այդ նշանակում է՝ ժողովրդին ազդելուն ամբողջականությամբ շաղկապելու դադավարն ապահովել:

Աբովյանը շատ լավ դիտեր, որ ժողովուրդը, ընդհակառակը, բողոքաբեր հեքիաթների, զրույցների, երգերի, առակների և առասպելների հեղինակ է. նա այնքան բարձր էր գնահատում ժողովրդի ստեղծած արժեքները, որ նպատակ ուներ հավաքել, դրի տանել. չկործեցները, որ նպատակ ուներ հավաքել, դրի տանել. չկործեն և մյուս կողմից էլ լույս աշխարհ գան, բոլորը տեսնեն և իմանան, թե ինչ թանկագին գտնվածք է ստեղծել ժողովուրդը: «Մուրազս հենց էն ա էլել,—գրում է Աբովյանը,—որ գնամ ընկնեմ մեկ իշխանի ոտք, ինձ մեկ կտոր հաց տա ու ես՝ գիշեր ցերեկ ընկնեմ գեղեղեղ ու մեր ազգի արած բաները հավաքեմ, գրեմ»:

Այսպիսով, Աբովյանը գրականության աշխարհականացման խնդիրն է առաջ քաշում: Սեր, բարեկամություն, հայրենասիրություն, ծնող, զավակ, մարդ, կոիլ, ահա այն նյութերը, որոնց մասին Աբովյանի կարծիքով հեղինակները պետք է գրեն:

Աբովյանը դառնում է, որ պետք է շատ մեծ տեղ տալ ժողովրդին, ոչ միայն ժողովրդի անունից ու շահերից խոսել, այլև պատկերացնել նրան: Եթե կլտսիցիդմբ պատմական ողբերգությունների համար հերոսներ էր

ընտրում բարձրատեղի խավերից (թագավոր, արքայազն, իշխան, սպարապետ և այլն), ապա Աբովյանը պահանջ է դնում հերոս ընտրել ժողովրդի միջից: Ժողովրդական հերոսի առաջին սուտքն էր այդ գրականության մեջ: Նոր գրականության այս առանձնահատկություն մեջ ցոլանում է պատմական թեմայի մշակման դեմոկրատական եղանակը:

Ժողովրդական ստեղծագործության նկատմամբ հանդես բերած նրա ոգևորությունը նպատակ ուներ ցույց տալու ժողովրդի մեջ եղած հետաքրքրություններն ու անբեր գեպի երգը, զրույցն ու պատմությունը և եղրակացություն հանել, որ եթե դրույր գրի այն, ինչ հետաքրքիր է ժողովրդի համար, ապա նա, ժողովուրդը ոչ միայն կկարդա, այլ և կսիրի, կկապվի գրականության հետ:

Աբովյանի գրական-ստեղծագործական միտքը այս կետի վրա կանգ չի առնում:

Աբովյանը այնպիսի գրականության պահանջ էր դնում, որ ինչպես մի մեծ և հաստատուն կաշնի, իր արմատներով գնար գեպի ժողովուրդը, դեպի նրա ստեղծագործության անսպառ աղբյուրները:

Այսպիսով, Աբովյանը դեռ 30-ական թվականներին առաջադրում է գրականությունը ժողովրդական ստեղծագործության հետ անխախտ պահելու և զարգացնելու դեմոկրատական պահանջը:

Բայց դա հարցի տեսական կողմն էր միայն: Լուծումը դրո՞ծ էր պահանջում: Առաջին խիզախողը եղավ նա, ով այնքան կրքոտ ասպարեզ էր քաշել այրող հարցը, այսինքն ինքը—Աբովյանը:

Աբովյանի կյանքի այս շրջանը հարուստ է հազար ու մի հղացումներով: Աբովյանն սկսում է հավաքել ժողովրդական խոսքն ու գրույցը, առականեր մշակել, բուսերենից, ֆրանսերենից ու գերմաներենից թարգմանել, փոխադրել, բայց այնպես, «որ խալիս սրտով ըլի»: Ժողովրդական «ջանդյուլումներ» նմանությամբ նա հյուսում է իր բայաթիների շարքը: Այս բոլորը նա հավաքում է մի գրքի մեջ «Պարապ վախտի խաղալիք» ընդհանուր վերնագրի տակ: Բացի ֆոլկլորային նյութեր հավաքելուց, նա փորձում է աշխարհիկ նյութի հիման վրա ժողովրդական լեզվով մշակել գրեթե գրական բոլոր ժանրերը՝ վեպ, պատմվածք, դրամա, առակ, երգիծական ստեղծում, բանաստեղծություն, քառյակ, մանկական ոտանավոր, թարգմանություն, ակնարկ, հոդված:

Այս շրջանում Աբովյանը գրում է «Թուրքի աղջիկ», «Առաջին սերը», «Օվստանա» պատմվածքները, «Հազարամիջեն» երգիծական պոեմը: Գրում է շատ ուրիշ գործեր էլ, բայց ամենանշանակալիցը, որ նա ստեղծեց այդ տարիներին և ընդհանրապես իր կյանքում հռչակավոր «Վերք Հայաստանի» վեպն էր:

Աբովյանը գիտեր, որ իր արածը դիմադրության է հանդիպելու: Նա «Պարապ վախտի խաղալիք» գրքի առաջաբանում գուշակում է իր գրքի դիտին դալիք փորձանքը: «Վախենում էի, թե ժամանակս, փողս կորչի, գիրքս էլ մեկտեղ, թողում վեր ընկած մնա, փոխ»: Բայց նա հույսը չի կորցնում: Բարեկամներն ու ծանոթները խորհուրդ են տալիս գրքերը տպել տալ: Պահպանողական միտքը ծառանալու է իր գրքերի դեմ, — այսպես էր համոզված նա: Գրքերից մեկին այսպիսի մի խրատ է կցում.

Դնա՛, իմ խեղճ զի՛րք՝ գնա՛ մարդամեջ.
Գլուխդ քաշ գցի՛ր, մի՛ նեղանար հեշ:
Ակտեղջ փակի՛ր, սիրտդ լին բացի՛ր,
Ինչ ասեն, խոսեն, տար ու համբերի՛ր:

Ամենի խոսքին ահանջ դնողը
Գլուխը կկտրցնի, յա էլած ղուղը:
Ու թե լայազ լանի քեզ վերցնի, կարթա,
Թող իր շնորքը պահի, մոտ չը գա:

Աբովյանն անհույս չէր: Այս խրատի մեջ նա շատ պարզ ասում է, որ կգա ժամանակ, երբ մարդիկ կիմանան, կհասկանան իր գրքերի արժեքը, կդան ուրիշ մարդիկ, և իր օրինակով կգրեն, կմշակեն, «գըհա լավը կշինեն»: Աբովյանին հավատ էր ներշնչում ժողովուրդը: «Են գիտուն, խելոք մարդիք ինձ պախարակեն, դու էլ ա ինձ պահիր՝ սիրելի ազգ, շունքի իմ ուղածս էն ա, որ քեզ ծառայեմ, քեզ իմ կյանքս տամ, քանի շունչս բերանումս ա», — դիմում է նա ժողովրդին:

Գոտեպնդված, ուժ առած ազնիվ բարեկամների խոսքից, քաջալերանքից, ժողովրդի համար բարին ու պեղեցիկն անելու բարձր գիտակցությունից, Աբովյանն անքուն դիշիներ է լուսացրել սեղանի մոտ, գրքերի ու թղթերի մեջ թաղված: Ոգևորության այդ նվիրական պահերին նա թղթին էր հանձնում իր մտքերը, հույզերը, այդպիսով, հիմք դնելով հայ նոր գրականության:

«Վերք Հայաստանի» վեպը գրելու միտքը Աբովյանի երևակայության մեջ ծագել է այն ժամանակ, երբ

Թիֆլիսում մասնավոր պանսիոն է բաց արել մի խումբ աշակերտների հետ պարապելու համար: Եվ այն ինչ մտածել է նա, խորհել, այն ինչ ապրել ու զգացել է կյանքում, տարիներ առաջ, դեռ մանկությունից սկսած, կոտակվել է նրա մեջ, մի օր, ինչպես մի խակաղան հրաբուխ ժայթքելու համար:

Իր վեպը Աբովյանը միանգամից չի գրել, գրել է, հետո գրածը ջնջել, մշակել, արտադրել: 1840-ին վեպն արդեն գրված ավարտված էր, թեև դեռ ոչ վերջնական մշակման ենթարկված: Գլխավորն արված էր, մնում էր առանձին կողմերի և մանրամասնությունների հղկումը:

Հեղինակի կենդանության օրով վեպը չի տպագրվել: «Ով գիտի բալքի թե մեկ աստվածասեր մարդ իր հոգու խաթեր տալիս տա», — հույս է հայտնում Աբովյանը: Այդպես էլ եղավ:

Աբովյանի մահից հետո, 50-ական թվականներին «Վերք Հայաստանին» դեռ չտպագրված, ձեռքից ձեռք անցավ: Վեպի ձեռագիր օրինակը նույնիսկ Դորպատ հասավ: Վեպի առաջին տարածողները եղան Աբովյանի աշակերտները, որոնց մոտ դեռ տարիներ առաջ նա մի շարք հատվածներ կարդացել էր: Աբովյանի աշակերտներից մեկն ասում է, որ հայտնի բանասեր Գևորգ Հախավերդյանցը կարդում է վեպը և շատ հավանում: Իսկ Դորպատի ուսանողների վրա շափաղանց մեծ և խոր ազդեցություն է գործում, «մանավանդ արյուն եռ բերող նրա հայրենասիրական ոգին»: Դորպատի հայ ուսանողները գիշերներ են լուսացրել վեպի վրա, երբեմն այնքան զգացվել, որ իրենց արցունքներով թրջել նրա շատ և շատ էջերը:

Այսպես ուրեմն՝ դեռ չտպագրված վեպն արդեն

Լեւոն Գալստյանի,

Մեծ Դպրոցապետ:

Զայի Տախտ Վեպ

Դաշարի Դրոյ Կառնա:

Ի Դո. Կարմիրտեղ, Վրաստան

Կարմիրտեղ Դաշարի Կառնա

Կարմիրտեղ Կարմիրտեղ

1840 թվական

«ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» ԶԵՌԱԳՐԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ

կյանք էր մտել, գործում էր, տղղում: Շատերի համար է «Վերք Հայաստանին» հայրենասիրական ներշնչումների աղբյուր հանդիսացել:

1858 թվին «Վերք Հայաստանին» լույս տեսավ Ռիֆլիսում, իրավաբան Հ. Փոնդոյանի և Աբովյանի աշակերտ Դ. Արևմյանի ջանքերով: Վեպը մեծ, աննախընթաց հաջողություն ունեցավ: Պիրճ Պոռչյանը պատմում է այն անջնջելի տպավորությունը, որ իր վրա Աբովյանի «Վերքը» գործել է: Նա այնքան է կլանվում վեպով, որ մի անգամ կարգալույց հետո նույն գիշերը երկրորդ անգամն է սկսում և, ինչպես ինքն է ասում, հափշտակություն մերջացնում ընթերցանությունը: «Վերք Հայաստանին» ազդեցության տակ նա սկսում է գրել իր անդրանիկ վեպը «Սոս և Վարդիթեր» վերնագրով:

Միտյն Պոռչյանը չէր հափշտակված Աբովյանի վեպով. «Վերք Հայաստանին» մեծ ազդեցություն թողեց բոլորի վրա: 1859 թվին Փարիզում լույս տեսնող «Արևմուտք» լրագրի խմբագիր, նշանավոր հրապարակախոս Ստեփան Ռսկանը Աբովյանի վեպի մասին հոգևած է տպագրում, շատ ջերմ արտահայտվելով: Այդ հոգևածում եղած քննադատական մի քանի գիտողություններին առարկելով «Հյուսիսսփայլի» էջերում նույն թվին հանդես է գալիս ռեդակցիոն ղեմավարատ Միքայել Նալբանդյանը: Նա բարձր գնահատական է տալիս Աբովյանի գրվածքին, հայտարարելով այն մեր առաջին ազգային վեպը:

Հազիվ թե կարելի լինի ցույց տալ մի հաջ գրողի, որ հիացմունքով արտահայտված չլինի Աբովյանի և հատկապես նրա «Վերք Հայաստանին» մասին. Աղայան, Շահազիզ, Բաֆֆի, Արփիարյան, Փափագյան, Հովհաննի-

սյան, Բումանյան, Մատուրյան, Վարուժան, Տերյան, Իսահակյան և շատ ուրիշները Հիացմունքով է խոսել «Վերքի» մասին նաև ռեդակցիոններ Ստեփան Շահումյանը: Շահումյանը գրում էր, որ Աբովյանի վեպը «սրբազան ոգևորությամբ է լցնում կարդացողի սիրտը»:

Ի՞նչն էր այդպես հմայում բոլորին:

«Վերքի» նյութն այն պատմաշրջանն է, երբ Հայաստանը զառնագին հեծեծում էր պարսկական լծի տակ:

Վիպագրողը բացում է ճնշված ժողովրդի վերքը, նրա ողբերգությունը: «Ժամանակն էնպես էր ծովել, որ մարդ իր գլուխը չէր կարում պահի» — ասում է Աբովյանի գյուղացին: Հայ գյուղացին դժգոհ էր «Վերքը» նրա արտունջի փրկիսփայտությունն է: Գյուղացին իր դատածի տերը չէ. «Ոչ տունն է իրանը, ոչ մալը, ոչ ասլուսնքը, ոչ ջանը, ոչ օղլուշաղը»: Գյուղացուց խել էն ամեն ինչ: Խել էն ոչ միայն ինչքը, այլև պատիվը: Սարդարի չնչին պաշտոնյաների կոնկի տակ տրորվում է հայի մարդկային կոշումն ու տրժանապատվությունը:

Վա՛յ է՛ն աղգին՝ որ աշխարհումս անտեր ա,
Վա՛յ է՛ն երկրին՝ որ թշնամու դերի ա,
Վա՛յ է՛ն խալխին՝ որ ինքն իր կյանքն, աշխարքը
Չի՛ պահպանել, ու հարամու ձեռ կը տա:

Բայց թշվառությունն էլ չափ ու սահման է ճանաչում: Վիշտ ու տառապանք, ումեն անարգանք տեսած ժողովուրդն էլ իր հերոսականն ունի Համբերությունը

հատած ժողովրդի ցասումն էլ կարող է ծնել հանդուգն, խիզախ մարդիկ, որոնք պաշտպան կանգնած ժողովրդին, կռվեն, արյուն թափեն նրա համար: Դա ժողովրդի ազատատենչ ոգին է, որ այսօր Աղասու, վաղը Հովհաննիսյանի, մյուս օրը մի այլ անուն ու կերպարանք առած, զենքը ձեռքին բարձրացնում է դուխը: Ազատության ամեն մի ժողովրդի անկապտելի իրավունքն է: Աղասին արյուն է թափում այդ իրավունքը ձեռք բերելու համար: Նա իր գլուխը դնում է մահվան վտանգի տակ:

Աղասին հերոսական դեմք է և, բնականաբար, նրա նկարագիրը սեփականության չէ սովորական հասկացողությամբ: Աղասու պատկերը գծելիս, Աբովյանի վիպում խաչաձևվել, մի հետաքրքրական համադրության են եկել համաշխարհային միապետության փորձը և հայկական և, ոչ միայն հայկական, արևելյան ժողովրդական ստեղծագործության, հատկապես էպոսի առանձնահատկությունները:

Աբովյանը հերոսացրել, արտասովոր կերպարանք է տվել Աղասուն: Նա նկարագրված է աչնպես, ինչպես որ ժողովուրդը հեքիաթների ու առասպելների մեջ պատմում է իր սիրած հերոսների մասին: Դրանք ժողովրդի հեքիաթներում մեծ մասամբ բարու ներկայացուցիչներն են: Այստեղ, Աբովյանի վեպում, Աղասին իդեալականի խոսացումն է: Աղասին քաջ է, առասպելական ուժի տեր, բայց զարմանալի ազնիվ ու բարի: Գեղեցիկ է, խելոք, ամեն բանի մեջ շնորհալի և ընդունակ, մարդասեր: Մի խոսքով՝ Աբովյանն իր հերոսին ներկայացրել է բոլոր բարեմասնություններով: Աղասին Աբովյանի նկարագրությամբ ոչ միայն գյուղական իգիթ էր, իսկական կտրիճ, այլ ճշմարիտ հայրենասեր, — «ազգը, մեր եր-

կիրը, մեր հավատը ազատ տեսնի, հետո թող աստված՝ ինչ իմ ձախատիս՝ դրված ա էն կառարի», — ասում է Աղասին: Նա մի կողմով հանդիսանում է ժողովրդի ազնիվ ու լավ գծերի խոսացումը, մյուս կողմով՝ Աբովյանի գաղափարների ձայնավողը:

Աղասու կերպարը դժելով, Աբովյանը բռնակալության հետ հաշտ չմնալու գաղափարն է արտահայտել: Շատ բնորոշ է վեպում այդ տեսակետից Պետրոսի և Կախկոպոսի վեճը: «Երի ու թվանքի փիրն օրհնած ս... թուր որ շունես՝ դուխդ կտրում են, օղլուշադդ քաշում, կերածդ հարամ անում, դատածդ խլում, քեզ էլ եսիր անում... աստված զշին, հայկանին էլ՝ յա զունկ ա տվել, յա պող, յա տատմ, որ շանկու, հարու տա, կծի, իր գլուխը պահի...», — ասում է Պետրոսը: Իսկ Կախկոպոսը պատասխանում է նրան. «...պիտի համբերեք, համբերությունը կյանք ա... քրիստոնեն սրով չի պետք է իր բանը յոլա տանի: Նրա թուրը իր համբերությունն ու հավատն ա... Քրիստոնեն թրի կոթն էլ չի պետք է առնի, կարճ, որ քար էլ աղան գլխին»:

Աբովյանը ոչ միայն Պետրոսի տեսակետի վրա է, այլև փաստորեն առիթն օգտագործում է դատապարտելու մեր հոգևորականության անտարբերությունը, մեղադրելու նրա բռնած դիրքը դեպի ժողովրդի ստրկական վիճակը: Եպիսկոպոսը քարոզում է համբերություն մի՞նչի աստծո ողորմության դուռը բացվի, Պետրոսը՝ զենքի օգնությամբ պայքար. ոչ թե կծկվել թշնամու առաջ, հնազանդվել, այլ զենքով պաշտպանվել, հարձակվել, «դուժմանի հախիցը» դալ:

Այն քաղաքական մտայնությունը, որով հեղինակը կառուցել է իր վեպը, արտացոլում է Աբովյանի էպոխա-

Նի գլխաւոր կիրքը, ազգային, ազատագրութեան գաղա-
փարը:

Ռուս զորքի հաղթությամբ Հայաստանը թևակոխում է կյանքի մի նոր շրջան: «Թրհնվի և սհաթը, որ ուրիշնած ոտը հայոց լիս աշխարհը մտավ ու զղլբաշի տնիծած շար շունչը մեր երկրիցը հալածեց» — գրում է Աբովյանը: Ռուսները վնասի մեջ հանդես են գալիս որպես Հայաստանի փրկիչներ:

Աբովյանի քաղաքական մտայնությունն այն ժամանակ, իհարկե, չէր թափանցում ուսս պետականության աշխարհակալական ձգտումների մեջ։ Նա իր առաջ հարց չէր դնում, թե ինչու է Վրուսաստանը ափրում կոկկասի լեռներին»։ Աբովյանի բուսական օրինենտացիան, սակայն, իր շատ որոշ պատմական հետազոտությունն ունեի։ Նա պատմական խորաթափանցությունը էր նայում քաղաքական հարցերին։

Հայաստանը քայքայված և ուժասպառ երկիր էր։ Նրան պեսք էր մի ուժեղ կռվան։ Ո՞րն էր լինելու այդ կռվանը—Պարսկաստա՞նը, թե Ռուսաստանը։ Պարսկական տիրապետությանը իր ասիական ահալոր հետամնացությանը վտանգել էր Հայաստանի ոչ միայն ազգային ինքնությունությունը, այլև Ֆիզիկական գոյությունը։ Արդևանը մի տեղ առում է, որ ամեն ինչ խորտակող, ուժեղ հեղաշրջումների հորձանքի մեջ հայերի համար դժվար է պաշտպան կանգնել իրենց ազգային ինքնությունությանը, պահպանել լեզուն և բնահանրապետ հողերը պահճերը։ Ռուսաստանի մեջ նա տեսնում էր այն հզոր պետությունը, որի թևերի տակ հայ ժողովուրդը մի պահ կարող է ուրբի գալ, շունչ քաշել, հավաքել իրեն։ Ռուսաստանի կողմն անցնելը՝

Եւ ինչ նշանակիմ, որ իմ թոշար հետեւեալ
յսին դաս իմ ազգիցէ, որ մէջ Տիգր առաւել
եւ մեր պայտը տես լինիմ. հարկիմ.
Ձեզ պիտոյնքեալ, որ հարկէ գումարիմ :-
Դու-հարկ - ած :

2nd yr:

[illegible]

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՎԵՊԻ ԶԵՌԱԳՐԻՑ ՍԻ ԷԶ

նշանակում է փրկել ժողովուրդը կորստից—ահա առաջին սլաշմանը: Իսկ երկրորդը՝ ժողովրդի բախտը կապել մի ժողովրդի հետ, որի լեզուն, դրահանությունը, կուլտուրան արդեն սկսել էին հին աշխարհի հիացմունքի առարկան դառնալ: Այդ է պատճառը, որ Աբովյանը շատ մեծ նշանակություն էր տալիս ուսաց լեզվին: Դա կոչնի,—ասում էր նա,—կրթելու մեր միաքն ու զգացմունքը ուսա դրահանության սահմանադործությունների միջոցով, վերջապես, մոտենալ այդ ժողովրդի ողուն: Ռուսաց լեզուն սովորելով,—ասում է նա մի ուրիշ տեղ,—մենք կարող ենք միանալ ուս մեծ ազգի հետ, որի միայն անունը ներշնչում է ամենքին, մինչև իսկ օտարին, սեր և անձնվիրություն: «Ռուս անունը,—եզրակացնում է Աբովյանը,—սկսած է մեզ համար սուրբ լինի»:

Այն երախտագիտական զգացմունքը, որով տոգորված է ամբողջ վեպը, Աբովյանը հասցնադրում է ընդհանրապես Ռուսաստանին: Նա նկատի ուներ և՛ ժողովրդի ներկայացուցչին՝ ուս սալդաթին, և՛ պետականությունը: Նրա քաղաքական մտածողությունը գեո այն հասակության չէր հասել, որ երկու Ռուսաստանները կարողանար իրարից դանադանել: Ռուս է՝ նշանակում է լավ է—այդպես էր մտածում նա:

Աբովյանն իր ժամանակի ծնունդն է:

Սակայն այս չէր խանգարում, որ Աբովյանը նկատեր ցարական պաշտոնյաների, շինովնիկների չարաշահ դործունեությունը և նրանց քննադատությամբ հանդես գար իր գրվածքներում:

Իր պաշտոնական թղթերում նա շատ է դժգոհել և քննադատել այն անկարելի դժվարությունները, որ ստեղծում էր ցարական շինովնիկությունը, օրինակ, կր-

թական դործի ասպարեզում: Իր մի պոեմում («Հաղարահեռ»), Աբովյանը դատաստատում է այն արհամարհական վերաբերմունքը, որ նկատվել է ազնվական և շինովնիկական շրջաններում դեպի կովկասյան ժողովուրդները—հայերը, վրացիները և ադրբեջանցիները: Աբովյանը հույս ուներ, որ լուսավորությունը մի օր կովկասյան ժողովուրդներին կբարձրացնի մի աշխարհի սատիճանի, որ այլևս նրա վրա ամեն մի «հայկարա մարդ բերան չի բաց անի»:

Այս վեպում և ընդհանրապես՝ Աբովյանը հայ ժողովրդի պատմական բախտը կապում է Ռուսաստանի հետ: Նա հասկանում էր, որ Ռուսաստանի հետ հայ ժողովուրդը երբեք չի կորչի:

Վեպի հավելվածում Աբովյանը խոսում է ուս և հայ ժողովուրդների անխախտ բարեկամության մասին: Աբովյանի կարծիքով հայ ժողովուրդն այժմ հենարան ունի—«Ռուսաստանի հզոր բազուկը»: Զանդին ու Վոլգան, Աբովյանի պատկերացումով, քույրեր են: Զանդին ասում է, որ Վոլգան իր մեծ քույրն է. «Ես իմ Սևանա օրհնության մաղթանքը, ես իմ սուրբ Մասիսի հայրական սղջունը տանեմ, մատուցեմ իմ սիրելի քրոջը՝ բերեմ ձեզ նրա ավետաբեր ողջունը... Բացեք ձեր ճակատները, ցնծացեք երկար,—գոչում է Զանդին,—իմ քաղցր քույր Վոլգան միշտ կհոգա ձեր ճարը: Ես միշտ մտերիմ կլինեմ նրան, նա էլ իր քաղցրությունը միշտ կտա ձեզ, որդիներս: Այս անխզելի կապը, այս սրբազան սերը մեզ հավիտյան կմնա»:

Ազգության գաղափարը վեպի քաղաքական մտայնության առանցքն է: Ժողովուրդը պետք է դա, հասնի

ազգային ինքնաճանաչութիւն: Դրա համար պետք է որ ժողովուրդը ինքն իրեն ճանաչի ... «մեր ազգը, որ խեղճ ա մնացել, թրի, կրակի եսիր, բոլորի պատճառն էն ա, որ մեզ ասող չի ըլլում, մն մենք ո՛վ ենք, մեր հավատն ի՛նչ ա, ի՛նչի համար ենք եկել աշխարհ: քոս դալիս ենք, քոս գնում»: Այստեղ գյուղացու քերականով խոսում է ինքն Մարոյանը: Հանել ժողովրդին հոգեկան և մտավոր խափարից, որի մէջ ընկղմած նա խնայափութ է: Ժողովուրդը պետք է դառնա ազգ: Դրա համար նա պետք է լավ իմանա իր պատմութիւնը, լավ ու խոր բմբռնի, հասկանա դարերի այն ճամփան, որ ինքը, այդ հինավուրց ժողովուրդն անցել է:

Իսկ ո՞վ է ժողովրդին լուսավորելու Հոգեւորականութիւնը պատրաստ է այդ լուրջ գործի համար: Ոչ — պատասխանում է Մարոյանը: Նա գյուղացու միջոցով քննադատում է Հոգեւորականութիւնը. «Ի՞նչ ա այն մասն էլ, որ չդիտե, ինչ պետք է սովորեցնի: Իսկ այն մասն էլ, որ կարծես ի վիճակի է գործ անելու, գալրոցներ լացելու երեխաներին սովորեցնելու և ընդհանրապես ժողովրդի ցավերով ապրելու փոխարեն, զբաղված է կաշառակեցութեամբ, ընկած է վաճառքի, փախստի կշռնքի հետեւից: Գյուղացին դանդաղում է, որ հոգեւորականութիւնը իր կողման բարձրութեան վրա չէ, և դառնացած արտահայտվում է. «Հենց ուղում են մեր դատածը խլենք: Մեք վայելում է. Հոգեւորականութեան և ընդհանրապես վայելում է հոգեւորականութեան և ընդհանրապես կղերական միջավայրի քննադատութեան նվիրված էշեր շատ կան:

Մարոյանը դժգոհ է նաև հասարակութեան կրթված, ուսում առած խավից — ինտելիգենցիայից: Ցավով է խո-

սում այն մասին, որ ինտելիգենցիան ավելի իր հանգրստի, քեֆ անելու, փող շահելու հետեւից է ընկած, քան ժողովրդին կրթութիւն տալու, կամ որեւէ ձևով օգտակար լինելու:

Դառնացած Հոգեւորականութեան դեմ, ինտելիգենցիայից հիտաթափված Մարոյանին մնում էր իր հուշանորը նոր սերնդի հետ միայն կապել: Ընդհատելով Աղասու պատմութիւնը, Մարոյանը դառնում է երիտասարդութեան՝ «Ձեզ եմ ասում, ձեզ, հայոց նորահաս երիտասարդք. ձեր անումին մեռնում, ձեր արեւին զուրբան»: Նա է ոչ է անում նրանց սիրել մայրենի լեզուն, հայրենիքը, լավ լավ դրբեր դրել, ժողովրդի մեջ սնուն թողնել, որ պետքի օտար ազգերը թարգմանեն այդ գրքերը և իմանան, որ հայերի մեջ էլ երեւելի գրողներ կան:

Մարոյանը մեծ հավատով էր վերաբերվում դեպի իր ժողովուրդը: Պետք է հաղթահարել խավարը, լուսավորել հայրենիքը, բարձրացնել ժողովուրդը, հասցնել մի այնպիսի աստիճանի, որ նա էլ իր տեղն ունենա բոլոր կուտորական ժողովուրդներին կողքին, ոչ միայն լուսավորված լինի, այլև անմիջապես մասնակից այն ջանքերին, որոնցով մարդկային կուտորան մղվում է առաջ:

Նոր սերունդը, հայրենասեր երիտասարդութիւնը, ուսումնասիր և զարգացած, հասարակութեան շահերով ապրող սերունդը — ահա ում մրա էր համոզված Մարոյանը: Ահա սրանք, այս երիտասարդները, Մարոյանի կարծիքով, պետք է ժողովրդի խորքերը մտնեին, բոլորի ձեռքը դիրք տային, լուսավորեին:

Չի կարելի ասել, որ Մարոյանը չի դիտել հասարակական շարիքը: Նա տեսնում էր, որ մարդկային փոխ-

հարաբերությունները հիմնվում են փողի վրա. «Յե հարուստ ես՝ ամենքի աչքի լիսն ես»: «Վերքում» նա մերկացնում է սեփականատիրական այն հոգեբանությունը, որ մեր իրականության մեջ սկսել էր ծնունդ առնել և ձևավորվել առևտրա-վաշխառուական կապիտալի մուտքի հետ: Առաքիններում և ոտանավորներում Արուսյանը ըմբոստանում է կյանքում գոյություն ունեցող անհավասարության դեմ, մտրակում, մերկացնում: Ժողովրդի միտքի փրկությունը լուսավորության մեջ տեսնող Արուսյանի լուսավորական գաղափարախոսության այս բնույթը պայմանավորված է հասարակական-տնտեսական կյանքի այն ժամանակվա մակարդակով: «Հասարակական-տնտեսական նոր հարաբերությունները և նրանց հակասությունները,—ասում է Լենինը՝ լուսավորիչների մասին խոսելիս,—այն ժամանակ դեռ սաղմնային վիճակում էին»: Հասարակական-տնտեսական կյանքի հետամնաց մակարդակը թույլ չէր տալիս իր ժամանակի առաջավոր մարդուն՝ Արուսյանին սոցիալական չարիքն արմատախիլ անելու գաղափարգային ըմբռնմանը հանգել:

Լուսավորիչները հավատում էին հասարակական զարգացմանը, նրանք չէին նկատում նրան հատուկ հակասությունները: Լենինն ասում է, որ «նրանք միանգամայն անկեղծ հավատում էին ընդհանուր բարօրությանը, անկեղծ կերպով ցանկանում էին այն»: Բոլոր լուսավորիչների նման այդպես էր համոզված նաև Արուսյանը: Լուսավորությունը, նրա կարծիքով, հասարակական զարգացման, ընդհանուր բարօրության հաստատուն հիմքն է: Լուսավորությունն իր հետ բերելու է հասարակական կյանքում եղած անհավասարության առաջն առնող բարձր մարդկայնություն:

Բնության նկատմամբ Արուսյանի հանդես բերած փրանչացումը, արտահայտում է կյանքի առողջ սերը, որը խլրտալով մարդու հոգու մեջ, ընդգլխմանում է այն ամենին, որ դեմ է բնականին, արհեստական ու կաշկանդող: Ազատ և պայծառ բնությունը վնասում հակադրված է եկեղեցուն: Մեկը կաշկանդում է, մյուսը փրկում:

Արուսյանը, որպես լուսավորիչ, դռնում էր որ մարդը պետք է ձգտի բնության նմանվել, ձեռք բերել նրա մաքրությունը: «Հենց դիտես մեկ ձեն, մեկ թև, մեկ անհրևոյթ հոգի՝ տերևները խշշալիս, զուշը թռչելիս, աղբյուրը քաջալիս, բյուլբյուլը երգելիս, հովի փչելիս, շաղը երեսիս թափելիս, ամսը գոռալիս, անձրևը դալիս՝ ինձ ձեն ըլի տալիս, ինձ ձեռով ըլի անում, ինձ վրա խնդում՝ թե վայելի՞ր էստոնք՝ հողածին մարդ, բարի կաց, բարություն արա՛, արարչիդ մեծությունը ու խնամքը ճանաչիր, ծառի պես պտուղ տո՛ւր, ծաղկի պես հոտ, սուրի պես աղբյուր, դաշտի պես մուսիլ, երկրի պես հաց, հրկնքի պես լիս. վայելի՞ր աստուծո բարությունը, որ իշխն էլ փայ տո՛ւր, աղքատ տեսնելիս՝ կերցրո՛ւ, կըշտացրու. զուշը վրովդ անց կենալիս, կանչիր, կուտ տուր, դու առատ ձեռք ունեցիր, որ տառա առնիս ու բախտավոր ըլիս»:

Բնությունը հավասար ու նման է ստեղծել մարդկանց, որ նրանք «աստվածային սիրով վառված, իրենց նմանին սիրեն, նրա բարին կամենան»:

Արուսյանը իր վնասում հայ ժողովրդի հատկությունները որոշ դեպքերում իդեալականացրել է: Դա իր պատ-

Հառնե՞րն ունե՞ր։ Նա վառ և իղեալական գույներով էր ներկայացնում հայ ազգությունը, որովհետև նրա նպատակն էր դարերով ստրկության մեջ ապրած ժողովրդին հավատ ներշնչել իր ուժի նկատմամբ, սրտասղիպել, հայերի մեջ արթնացնել ազգային արժանապատվության գիտակցություն։ Սրա հետ միասին Աբովյանն իր դործունեության, ինչպիսի և ստեղծագործության, հատկապես «Վերքի» և «Թուրքի աղչկա» մեջ առաջ է քաշել ժողովուրդների համերաշխության և համագործակցության դադափարը։

Աբովյանը խորություն չի դրել մարդկանց մեջ, չնայած նրանց տարբեր հավատին ու ազգությանը։ Տարբեր կրոնի ու ազգության պատկանելով, միևնույն է, Աբովյանի կարծիքով, մարդը մնում է մարդ։

«Թուրքի աղչկա» մեջ Աբովյանը վկա լինելով թուրքական թաղմանը, ասում է. «Խաղաղություն հողուդ՝ հանգուցյա՛լ մարմին, ա՛յ իմ պատկերակից հողածին։ Հավատներս մեկ չի՛, սիրտներս հո մեկ ա, մեր ժամը չէ՛ իր դալիս՝ մեկ երկնքի տակ, մեկ երկրի երեսի է՛ր հո ինձ հետ կենում, ման գալիս, լեզուդ իմը չէ՛ր, պատկերդ, հոգիդ հո իմի՛ցն էր։ Տերտեր չի՛ քեզ թաղում, մոլին էլ աղոթք ա անում, չի հայհոյում։ Խաչ, ավետարտն չկա վրեդ, միևնույն հողի տակ չի՞ս մոռնում, ուր որ ես էլ պիտի մտնեմ։ Խուռնի ու մոմ չե՛ն վառում, չե՛ն ձխում, մկամ ա՞՞ք չի՛, որ վրեդ լալիս ա, սիրտ չի՞, որ քեզ համար էրվում ա։ Բաս ես քո՞րի պես պիտի նայեմ, որ քրիստոնյա եմ, ու աչքս չխփե՛մ»։

Ոչ թե ի՛նչ ազդի ես պատկանել, կամ ի՛նչ հավատի եղել, այլ ի՛նչպիսի մարդ ես եղել. «Թե բարի էիր,

չես կորչի» — այս է Աբովյանի եզրակացությունը. կշռաչափը մարդն է, նրա դսքծը։

Նրեանի թուրք ազգաբնակչության մասին խոսելիս, Աբովյանն ասում է, որ նրանք հայի հետ միասին են մեծացել և իրար հղժոր պես վերաբերվել, որովհետև երկրացի են, «մեկ հողի, մեկ ջրի որդի»։ Սրանք էլ հայերի նման, ասում է Աբովյանը, երազում էին այն օրը, թե երբ իրենք ազատ կլինեն «էս անիծված ղզլաշի ձեռքիցը»։ Աբովյանն ասում է, որ նրանք չէին կամենում ծառայել բռնակալներին։ «Ծատ անգամ, — պատմում է Աբովյանը երեանի թուրքերի մասին, — հայերի հետ միասին, քշել էին նրանց (խոսքը պարսիկների մասին է), համա թրի գոռով եկել, էլ եզ երկիրը ղավթել էին»։

«Թուրքի աղչկեք» պատմվածքում երկու ժողովուրդների բարեկամությունը Աբովյանը հիմնավորում է մարդկայնության տեսակետից. հավատն ու ազգությունը տարբեր է, բայց հոգիները հո նույնն են։ Այստեղ, «Վերքում» շահերի ընդհանրությունն է ժողովուրդներին եղբայրացնում, հանուն ընդդեմ արտաքին նվաճողների։ Առաջին դեպքում Աբովյանի ելակետը մարդկայնությունն է, երկրորդ դեպքում հասարակական-քաղաքական շահը։ Կրոնը սահմանադեմ է ժողովուրդներին իրարից, բայց չնայած դրան, այդ հողի վրա առաջացած տարբերությունները ոչ միայն քիչ են, այլև պարզապես նսեմանում են մարդկայինի առաջ, որ ընդհանուր է բոլոր ժողովուրդների համար։

Աբովյանի «Վերքը» շատ յուրահատուկ վեպ է։ Հայ երբ գրականության մեջ այդ վեպը մնաց իբրև մի անկրկնելի երևույթ։

Արուստան իր վեպը գրելու շրջանում առանձնապես հետաքրքրվում էր ժողովրդական բանահյուսությամբ և աշուղական արվեստով: Արուստանին գրավում էին աշուղական երգերի պարզությունը, ժողովրդական լեզուն ու խորն, իմաստալից պատկերները:

Բայց այդ չի նշանակում, թե պետք էր ընթերցողի ձեռքը տալ ժողովրդական նաղբը, աշուղական ոճով պատմված մի հեքիաթ: Այդ էլ էր պետք, բայց այժմ հարկավոր էր վեպ, մի այնպիսի ընդարձակ կտավ, որ հայ ժողովրդի կյանքն ընդգրկեր, շաշափեր հազար ու մի հուզող հարց: Իսկ դա անհնար էր առաջ քաշել և լուծել հեքիաթում: Ուրեմն՝ հարկավոր էր ստեղծել վեպ: Չհրաժարվելով այն մեծ փորձից, որ արդեն կար թե ուս, թե եվրոպական դրականության մեջ, թե ֆուկլորում, բայց և չիրենելով նրանց, Արուստանը ստեղծեց մի եզակի վեպ:

Վեպը գրվել է մի այնպիսի ժամանակ, երբ կովկասահայ իրականության մեջ պարբերական մամուլ չկար, չկային դասագրքեր հրապարակի վրա, պատմական, աշխարհագրական և այլ կարգի ձեռնարկներ: Արուստանը հասկացել է, որ առաջին հայ վեպը դառնա է մի որոշ չափով փոխարինելու նաև դրանց: Իր վեպն Արուստանը գրել է ժամանակի այդ պահանջի դժացողությամբ: Արուստանը ժամանակակից մարդ էր ոտից գլուխ: Նա ապրում էր իր ժամանակի այրող հարցերով: Դրանից դուրս նա այլևս կյանք չուներ, նա ալիկի լավ, քան մեկ ուրիշը զգում և հասկանում էր իր ժամանակը: Նրա վեպում շաշափվել են գրեթե բոլոր հարցերը, որ այն ժամանակներին համար կարևոր ու էական են եղել: Եվ դա նրա վեպին որոշ չափով տվել է հրապարակախոսական բնույթ:

Վ.Լ.Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՈՂԻ ՀԵՏԵՆԱՄԻՐԻ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՎԵՊ

ՀԵՏԵՆԱՄԻՐԻ

ԻՄՊԵՐԱԿԱՆ ԱՎԵՐԻ

ՌԻՑԿԻՑ

Ի Տղարանի Ներսիսյան Դպրոցի Հայոց
Ընթացիկը յաջնական Լ.Մ. Գ.Կոչարյ
Լ.Բ.Կոչարյ

1858

«ՎԵՐԵ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» ՍՈՒՋՈՒՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ

Հրապարակախոսական կիրք հաղորդելով վեպին, Աբովյանը տողորել է այն շատ նվիրական հուշերով և մերտքերով և այդ սմենի մասին այնպիսի ջերմությամբ և զգացմունքով գրել, որ ընթերցողների սիրտը կռակ է գցել:

Վեպը ուսմանտիկական ոգի ունի: Մարդուն բարձրացնող, միտքն ու հոգին ազնվացնող ուսմանտիկման է այդ, եր համակում է ընթերցողին: Բայց դա վեպի շունչն է, ոգին: Այդ չի խանգարել, որ Աբովյանը հարստատմիա իրականությունը, վերաբարձրի, պատկերի մի ամբողջ աշխարհ: Աբովյանի ռեալիզմը անխառն չէ, բայց սոսող է, թեև հիպերբոլիկ է, բայց կենդանի, ինչպես ժողովրդի զրույցը, խոսքը:

Աբովյանի պատկերացրած ամառը, ձմեռը գրականության չքնաղ զարդերից են: Նրա վեպը չի է բնության գեղեցիկ նկարագրություններով: Աբովյանը բնությունը գրում է այնպես, ինչպես շատ քիչ հեղինակներ: Բնության մասին խոսելիս Աբովյանը կատարյալ բանաստեղծ է դառնում: Պոետիկ շնչով գրված այս տեսարանների կողքին քիչ չեն և կենցաղային պատկերներ: Նյութի հմուտ իրադեկությունը նա նկարագրում է գյուղական, ընդհանրապես ժողովրդական կյանք: Պատմում է համով, հոտով: Այս հյութեղ պատկերների մեջ ոչ սակավ իրեն զգալ է տալիս հեղինակի երգիծանքը: Աբովյանը խեղճ արվեստագետ է մասսայական տեսարաններ գծելիս: Վառ երևակայություն ունենալով, լինելով հախուռն պատկերացումների հեղինակ, Աբովյանը նկարագրում է ժողովրդի գաղթը և այնպես, որ թվում է ներկա ես, և կրակի մի կտոր ընկել է ներսդ ու այրում քեզ: Տեսարանները մեկը մյուսի հետևից անց-

նում են քո աչքերի առջևից, ստիպում քեզ զգալ, տարել:

Աբովյանն իր վեպը ողբ է կոչել: Եվ խեղճ կարդացողը զգում ու տեսնում է ժողովրդի ցավերից միացող հայրենասեր հեղինակի սիրտը: Թումանյանը ասում է, որ դա «Հայ ժողովրդի վերքի կակիծն է, հառաչանքը, սր ծխում է գրքի մի ծայրից մինչև մյուսը, և ինքը պատանի Աբովյանը «էդ խառը, դառը, ալեկոծյալ ժամանակին» միշտ մեջը, մին ինքն է երևում, մին իր աղեկաուր ձենն է լսում թնդանոթի գոռոցի ու ժողովուրդների վայնասունի միջից»: Բայց դա վեպի մի կողմն է միայն: Աբովյանը նկարագրում է հայի ոչ միայն տառապանքը, այլև ըմբոստ ոգին, ինչպես և այն անօրինակ քաջադործությունները, որոնց ընդունակ է նա: «Վերք Հայաստանին» հիշտ է նկատված՝ «և հայրենասերի ողբ է, կակիծով և հառաչանքով լիքը, և ազգային դուցազներդություն է, որ ուժ ու հարստություն է շնչում, և բարեխաղածի ու վրկվածի ներքո՝ ուրախության արտասուքով, հրախառնվողական բացազանչություններով ու օրհնություններով»:

«Վերքը» հիմնականում կառուցված լինելով ուսպարսկական պատերազմների ֆոնի վրա, ունի շատ սրու սյուժեային գիծ: Մի ուրիշ հեղինակ հարազատ կմնար դրան, բայց Աբովյանը խորտակում է վեպի այդ սահմանները և իր հախուռն ընթացքի մեջ է առնում ճամփին պատահածը:

Աբովյանի բերանով «Վերքի» մեջ խոսում է հայ ժողովուրդը: Դա այն ժողովուրդն է, որ երկար ժամանակ լռել է, իսկ այժմ լեզուն բացվել, ուղում է խոսել, շատ ու երկար խոսել, որ ասի ինչ որ տեսել ու զգացել է, ինչ մտածել ու խորհել է:

Այսպիսի հանգամանքը չէր կարող չանդրադառնալ երկրի վիպական կառուցվածքի վրա: Աբովյանի հույզն ալնքան ուժեղ է, որ հեղեղի պես ներխուժելով ամբողջ կառուցվածքի մեջ, կերպարանավորվեց այն, տալով նրան յուրահատուկ և անկրկնելի տեսք: Վեպը հեղեղված է խոհական և լիրիկական ղեղումներով: Վեպի հիմնական շաղախը հույզն է, հուղականությունը: Հույզը իբրև տիրող տարր անցնում է ամբողջ վեպի միջով, լինի այն բնության նկարագրություն, գաղտնիություն կամ խոհ ուրե է հարցի շուրջը, հերոսի արտաքին նկարագիր, թե մի ուրիշ բան, — Աբովյանն այնպիսի հուզմունքով է պատմում, ասում, որ մի առանձին գրավչություն և թափ է հաղորդում գրվածքին: Թվում է թե Աբովյանի դրշի տակից տողերը հորդում են ջրվիժի պես և այն էլ այնպիսի ուժգնությամբ, որ առջևն առնել չի կարելի: Կան բազմաթիվ հատվածներ, երբ հեղինակի զգացումների հեղեղի մեջ կորչում է սյուժեն, վիպական դրժողությունը: Ինքն Աբովյանն էլ է դիտակցում այդ: «Ես չի սկսած բանը թողալ ու էսպես քարոզ ասիլ, ես էլ գիտեմ, ամա սիրտս չի զիմանում, ի՞նչ անեմ», — խոստովանում է հեղինակը վեպի կեսին: Աբովյանն ասել է՝ ինչ որ մարդին անցել է, ինչ որ սիրտը զգացել է: Գուցե դրանից երկրի վիպական կառուցվածքը մի փոքր տուժել է, բայց դրա փոխարեն «Վերքի» մեջ նա դրել է իր ժամանակի միտքն ու հոգին:

Աբովյանի վեպում մեր ժողովուրդն է իր պատմական կյանքով, նրա հերոսական ոգին, բարձր ու ազնիվ ձգտումները, հայոց աշխարհն իր գեղեցիկ բնությամբ, ահա՛վոր լեռներով, ծաղկանկար դաշտերով, անդնդախոր ձորերով:

Ամբողջ վեպը հայրենի հարազատությամբ է բուրում:

Աբովյանի վեպը վեհ ձգտումներ, բարձր զգացումներ, ազնիվ խոհերի մի աշխարհ է, գրված խորագրաց անկեղծությամբ:

Մյուս նշանավոր գործը, որ ստեղծել է Աբովյանը, «Նախաշավիղն» է: «Վերք Հայաստանին» դարադրվա կազմեց հայ դրականության մեջ, իսկ «Նախաշավիղը» մի կատարյալ հեղաշրջում առաջ բերեց հայ մանկավարժական մտքի պատմության մեջ: Երկու դրժերի դադարաբաժան շաղախը դեմոկրատիզմն է: Թե մեկը, թե մյուսն ուղղված էին կղերական միջնադարյան մտայնության դեմ, առաջադրելով աշխարհիկ սկզբունքների պաշտպանությունը դրականության և մանկավարժության մեջ: «Նախաշավիղը» հիմքից շարժեց մանկավարժական դոգմատիկ միտքը:

«Նախաշավիղի» մեջ Աբովյանը պահանջում է ճանաչել մանկան հոգին, նրա միտքը շտաճաբեռնել ժամագրքի խրթին դրվածքներով, որոնք, ինչպես ասում է, «միանգամայն օտար և անսովոր են դեռահաս մանուկների սովորական լեզվին, հոգեկան կարողության և բնական հետաքրքրության»: Աբովյանը «Նախաշավիղով» պահանջում է միանգամ ընդմիջու հրաժարվել գրքի անունները տալու՝ այր, բեն, գիմ գասավանդման միջնադարյան եղանակից: Դրա փոխարեն նա առաջ է քաշում հնչական մեթոդը՝ ա, բ, գ, ալսինքն՝ տառերի բնական հնչունական արտասանությունը: Եվ, որ զըլ-

խափոքն է, «Վերքից» հետո «Նախաշավիղը» գրաքարի սրտի մեջ խրված ամենամեծ սուրը եղավ: «Գրաքարի խորթնաբանությունը,—սուտ է Աբովյանը,—սլատճառ է, որ երկխաներին ուսումը սոսկալի պատիժ լիվա, դըս-բոցը՝ տանջարան»:

Մի փոքր այլ ելավ այս երկու գրքերի՝ «Վերքի» և «Նախաշավիղի» ճակատագրերը: «Վերքը» գրվեց ու մնաց սպառազորության կարոտ: Հեղինակը բախտ չունեցավ տեսնելու նրա հրատարակությունը: Այնինչ երկար փորձություններից հետո՝ Աբովյանին հաջողվեց «Նախաշավիղը» տպագրել: Բայց այն, ինչ եկավ այդ հրատարակության գլխին, թերևս ամենադաժանն է հեղինակի ապրած ծախսորդությունների մեջ:

«Նախաշավիղը», ինչպես արդեն գիտենք, Աբովյանը գրել է մասնավոր դպրոցի աշակերտների համար: 1839-ին «Նախաշավիղը» պետք է լույս տեսնի պետական ծախսով: Բայց հանկարծ, Աբովյանի բախտից, Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսուչը, որ կարգադրել էր գիրքը տպագրել, պաշտոնանկ եղավ: Այդ չէր կարող չանդրադառնալ գրքի ճակատագրի վրա: Աբովյանը կորցրեց ոչ միայն իր լավագույն բարեկամներից մեկին, այլև «Նախաշավիղի» հրատարակության իրավունքը: Նույն տարին Աբովյանը «Նախաշավիղը» ուղարկում է Գիտությունների Ակադեմիա: Այստեղ ևս գիրքը անհաջողության է հանդիպում: Աբովյանը դիմում է, որ գոնե տպագրվի իր գործը, բայց լուսավորության միեկիստությունը, պատճառ բռնելով նյութական հնարավորությունների սղությունը, հրաժարվում է: 1841-ին Աբովյանը «Նախաշավիղը» ներկայացնում է Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսուչությանը՝ հայոց դպրոցնե-

րում իբրև լեզվի ուսուցման ձեռնարկ ընդունելու համար: «Նախաշավիղի» բախտը դանդաղ էր Թիֆլիսի գիմնազիոնի մանկավարժական խորհրդի ձեռքին: Այս անգամ էլ անհաջողություն: Ձեռնարկը չի ճանաչվում բավարար օգտակար: Մի շարք փոփոխությունների հետ ձեռագիրը վերագործնում են հեղինակին: Երկու տարի անց, թերությունները շտկած, Աբովյանը կրկին «Նախաշավիղը» ներկայացնում է քննության: 1843-ի վերջերին Թիֆլիսի գիմնազիոնի մանկավարժական խորհուրդը նորից քննության է առնում «Նախաշավիղը»: Խորհուրդն այս անգամ ձեռնարկը գտնում է պիտանի և օգտակար, սակայն պահպանողականությունը կսուչած մարդիկ առաջարկում էին փոխել դրքի ոգին: Երկրորդ քննությունից հետո Աբովյանը, այլևս շտանկով իր գլխին կարգված դատավորների քմահաճ վճիռները, պատահածը համարելով իշխանի մի դառն հեգնություն, փորձում է իր ծախսով գլուխ բերել «Նախաշավիղի» հրատարակությունը:

Գիրքն սկսում է տպագրվել, բայց լույս աշխարհ չեկած՝ վաշտագ հետամնացության ղոճ է դառնում: Վրաստանի թեմի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսը, լսելով, որ «Նախաշավիղը» գրված է ռամկական, ժողովրդական «դոկտրին» լեզվով, որը ինչպես Թիֆլիսի մանկավարժներն էին սուտ, քերականական որևէ որոշակի կանոն չունի, կարգադրում է տպագրությունը դադարեցնել, հավաքել թերթերը և արգելել գրքի հրատարակությունը: Հոգևորականությունը, պահպանողական մանկավարժությունը, չինովնիկական պաշտոնեությունը, մի խոսքով՝ այն ժամանակվա սլաշտոնական-քարացած միտքը արգելքի առկա դրին մի գիրք, որ շատ տարիներ հետո հեղինակի փառքերից մեկը կազմեց:

1838-ին Աբովյանը խնդիր է ներկայացնում էջմի-
ածնի սինոդին իրեն հոգևոր կոչումից ազատելու մասին։
Իր բարձրացրած խնդիրը պատճառաբանելիս նա ասում
է, որ իր մտածողության և վարքի մեջ այնպիսի փոփո-
խություններ են մտել, որ չեն կարող համապատասխան
լինել հոգևորականի կոչմանը։ Պատճառներից մեկն էլ
դառնում է մատաղահաս էմիլիա Լոռզին։ Աբովյանն
էմիլիային հանդիպել է Թիֆլիսում։ Սիրահարված քա-
նամյա էմիլիային՝ Աբովյանն անհամբեր սպասում էր
սինոդի վճռին։ 1839-ի սկզբին պատասխան ասույվեց։
Աբովյանն այլևս հոգևորական չէր։ Նույն տարվա աշնա-
նամուտին Աբովյանը և էմիլիան ամուսնացան։ Նրանք
ունեցան երկու զավակ, մի տղա՝ Վարդան անունով և
մի աղջիկ՝ Զարմանդուխտ անունով։

1848 թվականին Աբովյանը տեղափոխվեց Երևան։
Դպրոցների վարչությունն այնքան էլ հաշտ աչքով
չէր նայում նրան։ Երևան տեղափոխվելն էլ մի շատ սրուշ
փորձ էր նրան հեռու պահելու այն մտավորական շրջա-
նից, որոնց հետ նա շփվում էր Թիֆլիսում։ Այլևս Աբո-
վյանը վատահույություն չէր ներշնչում։ Բարձրագույն իշ-
խանությունն անկարող էր չնկատել ձևացնելու, որ նա,
եղած կարգ ու կանոնից դժգոհ, ինչպես կյանքում, այն-
պես էլ նամակներում պանգատվում է մինիստրության
վրա։ Ֆրենին գրած մի նամակում նա կասկած է հայտ-
նում, որ իր գրածները հայտնի են դարձել ամբողջ Թիֆ-

լիսում։ Վերջապես փոխարքային ներկայացված բնու-
թյանի մեջ Աբովյանի մասին ասված է, որ նա «անկա-
բող է իրեն հանձնված դպրոցը բարձրացնել մինչև այն
աստիճան, որ նա օրինակելի լինի Անդրկովկասյան եր-
կրում»։ Մի խոսքով՝ Երևան տեղափոխվելն աքսորի
նման մի բան էր։ Բայց Աբովյանին մխիթարում էր այն
միտքը, որ այժմ նա ցած է դնելու պանդուխտի ճամփոր-
դական ցուպը և դործելու է իր հայրենիքում։

Երևանը, հարկավ, այն չէր, ինչ Թիֆլիսը։ Դա մի
խեղճ, փոքրիկ քաղաք էր, դավառական սովորական
հահիճ։ Աբովյանն ընկել էր մի գորշ և անգույն աշխարհ։
Երևանի բարձր խավը, այսինքն՝ լինովնիկական պաշ-
տոնիությունը—գատավորները, ոստիկանական պաշտո-
նյանները, մտավորականությունը—ուսուցիչները, բժիշկ-
ները, զոհ իրենց անձնական կյանքից, հեռու հասարա-
կական բարձր շահագրգռություններից, իրենց համար մի
տաքուկ միջավայր էին ստեղծել։ Թղթախաղը սիրելի
գրադմունք էր, հարբեցողությունը—սովորական երե-
վույթ, իսկ բամբաստանքն ու բանասերկությունը՝ միակ բա-
ները, որոնք կենդանացնում են այդ մեռած աշխարհը։

Այդ շրջապատի հետ Աբովյանը հաշտվել չէր կա-
րող. նա օտար, խորթ մարդ էր։ Ծանոթանալով Երևանի
դպրոցին, Աբովյանի առաջին հոգսը եղավ ուսումնական
հաստատությունն ազատել անպատրաստ, կրթական
գործին միայն վնաս բերող ուսուցիչներից։ Եվ դա, Աբո-
վյանի համար միանգամայն աննկատելի ձևով, դժգո-
հության անդրանիկ հատիկը եղավ, որ ընկավ ուսուց-
չական հին կազմի և նոր կարգված տեսչի միջև։ Աբո-
վյանը հրազում էր ձեռքի տակ ունենալու այնպիսի ու-

սուցիչներ, որոնք գեթ մանկավարժական տարրական պատրաստություն ունենային և, բացի այդ, սրտանց գործեին: Նա դպրոցական վարչությունն ուղղած իր գեղուցագրերի մեջ աշխատում էր համոզել, որ անփորձ, անպատրաստ ուսուցիչն աշակերտին հարկադրում է ամեն բան սովորել անգիր, մեքենայորեն, որ նա չի ազդում աշակերտի մտքի վրա... Բայց ո՞վ էր Աբովյանին լսողը, ո՞վ էր նրա ասածներին ուշադրություն դարձնողը: Նրան չհաջողվեց ուսուցիչներին որևէ մեկին փոխարինել ուրիշ, նոր մարդով: Բոլոր ուսուցիչներն էլ մնացին իրենց պաշտոնում: Եվ Աբովյանը, ուզեր-չուզեր, պետք է գլուխը կախ շարունակեր նրանց հետ աշխատել: Այդպես էր բարձրագույն իշխանության կամքը: Աբովյանը շատ լավ նկատում էր, որ այդ բոլորն իր պաշտոնակիցների մեջ առաջ է բերում Պեխայնի դժգոհություններ և խռովություններ: Նա այժմ պետք է լուր պիմադրեր այն ստոր բանասարկություններին, որ դժգոհ ուսուցիչները կազմակերպում էին իր դեմ:

Նա լեզու չգտավ նաև տեղական իշխանության հետ: Բլավատային, որ Երևանի գավառապետն էր, մինչև վերջը գծաված մնաց նրա հետ: Սիբիր քվեելու երկյուղը, աքսորական դառնալու սարսափելի հեռանկարը հարկադրում էր նրան, ինչպես ինքն է ասում, լուրջամբ չափավորել զգացմունքը: Բայց այդ նրան հեշտ չէր հաջողվում: Հոգով և մտքով ազնիվ, բնությունը տաքարյուն ու անմիջական Աբովյանը շատ հաճախ կորցնում էր զգուշությունը, չափավոր լինելու տակտը, երբեմն, նույնիսկ, հոգեկան հավասարակշռությունը:

Միշտ չէր հաջողվում նրան անտարբեր ձևանալ, խուլ ու համր մնալ շրջապատի հանդեպ: Եվ նրա հոգին

մի ազնիվ ցատումով ընդլղում էր շուրջը եղած ազիտություն դեմ: Քաղաքի դինետներին նա զուով դպրոց էր բարձր տալիս աշակերտներին, փողոցում երևանցիներին բարձրաձայն հանդիմանում էր, որ իրենց երեխաներին դպրոց չեն ուղարկում: Իսկ մի անգամ ստիպված եղավ նույնիսկ փայտ բարձրացնել աշակերտներից մեկի տղետ ծնողի վրա, որը խոնարհ բարե ևր տվել փողոցով անցնող ոստիկանին և միանգամայն անտարբեր մնացել Աբովյանի նկատմամբ: Դա մի նյարդային, ջղաձագական քայլ էր, որով Աբովյանի ազնիվ ու անմիջական հոգին մատնում էր իր անհաշտությունը, դժտությունն այդ տղետ, սահմանափակ շրջապատի հետ, որի մեջ մի աննշան, չնչին աստիճանավոր, բայց ոստիկան, շատ ավելի պատկառանք էր ազդում, քան ասենք, մի Աբովյան, որ ուսուցիչ էր, մատաղ սերնդի պատիարակ:

Աբովյանը շատ էր կասկած իր աշակերտների, վերջիններս էլ նրա հետ: Թե՛ Թիֆլիսում, թե՛ այստեղ, Երևանում Աբովյանն ուներ առանձնապես սիրելի աշակերտներ: Երևանի սիրելի աշակերտներից էին Գևորգ Գեղամյանը, Գյուրգի Շահնազարյանը և Մամադ Շաֆին: Մրանց Աբովյանը սիրել է հարստատի պես, հոգու ամբողջ դարսությամբ, ճշմարիտ և խորը սիրով: Գեղամյանին և Շահնազարյանին, որ կարիքավոր աշակերտներ էին, Աբովյանը օգնել է, աջակցել նյութապես, ուղարկել Թիֆլիս ուսումը շարունակելու: Ահա թե ինչ է պրոմ Շաֆու ձեռքով Շահնազարյանին ուղարկված նամակում.

«Նրանի Մամադ Շաֆու աչքին, որ քեզ կտեսնի, նրա ձեռքին, որ էս թուղթը քեզ կտա, նրա բերնին, որ քեզ հետ կխոսի: Ինչի՞ չեմ կարում արտասանքով լցնել էս թուղթը ու էնպես ղրկել քեզ. ընչի՞ չեմ կարում սիրտս հանել սրա մեջ դնել, որ իմ որսխոթությունն իմանաս, երեսիդ դուրբան, էդ հրեշտակային երեսիդ, էդ լուսաթաթախ պատկերին»: Կրամ մի այլ օրինակ. իր երեսիս ներին, ծննդյան տոնահանդեսի առթիվ նվերներ բաժանելով՝ Աբովյանը մտահոգվում է, թե ի՞նչ է տալ սարգևելու իրենից հեռու դանվող, օտարության մեջ ապրող իր զավակներին՝ Գևորգին և Գյուրգին: Աբովյանը միշտ էլ այդ երկուսին համարել է որդիներ, զավակներ: Աբովյանի միակ ցանկությունն է եղել փակել աչքերն ույն ժամանակ, երբ Գևորգը և Գյուրգին ուսում առած կվերադառնան: Իր մի նամակում Աբովյանն ասում է, որ հեռվից իր հոգին, ինչպես սավեր, շրջում է նրանց հետ, նրանց բոլոր քայլերի և շարժումների հետ:

Աբովյանը փորձեց մխրիարություն դառնալ դպրոցական գործի մեջ. Մանուկների աշխարհը նրա տարերքն էր: Նա իր ամբողջ եռանդը գործ դրեց իր խնամքին հանձնված ուսումնարանն օրինակելի դարձնելու համար: Առաջավոր մանկավարժության սկզբունքներով բաժանաբար կազմված Աբովյանի միտքը ճախրում էր բարձունքներում, զծում կրթական գործի այնպիսի բարենորոգչական ծրագիր, որին նախանձել կարող էին հայ մանկավարժները նաև հետո, նույնիսկ մի քանի տասնամյակ անց: Այն ժամանակ, երբ շարունակում էր իշխել միջնադարյան տիպի դպրոցը, որն իր կրթական սխալաստիկ եղանակներով, կրոնական դոգմաներով սպանում էր մանկան մեջ ինքնուրույնությունը, գրքի սե-

լը, կյանքի և բնության ճանաչողությունը: Աբովյանը առաջինը եղավ, որ առաջ քաշեց Հայաստանի դպրոցները հիմն ի վեր փոխելու հանգուզն ծրագիրը: Մի խոսքով՝ նրա դպրոցական գործունեությունը Երևանում և այդ գործունեության հետ կապված ծրագրերը, մտորումները հայ մանկավարժության պատմության լուսավոր էջերից են: Աբովյանի՝ իբրև մանկավարժի, ինչպես և կրթական գործի վերաբերյալ նրա համոզմունքների ու ծրագրերի մասին հետաքրքիր վիճակություններ են թողել դիտնական-ճանապարհորդները: Մի դիտնական, որ Երևանում այցելել էր Աբովյանի դպրոցը, հետևյալն է գրում. «... հնարավոր է, որ այս կամ այն հարցում նա շեղվում է ժողովրդական կրթության բնադավառում պետության նախադժադ ուղուց, քանի որ արտաքին ձևականությունները չեն գոհացնում նրա դեպի վեր սավառնող հոգին, հնարավոր է նաև, որ նա ևս գործել է դանազան սալթաքումներ, բայց, անկասկած, մինչև հիմա Անդրկովկասը չի տեսել մի ուսուցիչ, որը նման սիրով ու այնպիսի զոհաբերությամբ նվիրված լինի մանուկների դաստիարակության գործին ինչպես որ Աբովյանն է... Սակայն, դժբախտաբար, Աբովյանին չեն ցույց տալիս արժանի վերաբերմունք: Չինովնիկների նեղսրտությունը հաճախ ու շատ է խանգարում նրան առաջ տանելու իր ազնիվ ու բուռն ձգտումները... Եթե Աբովյանը որպես Երևանի զավառային դպրոցի տեսուչ մնալ կարողանա իր գործունեության ներկա շրջանի մեջ, ի՞նչ նրան գործոն աշակցություն ցույց տան իրեն եմթակա պաշտոնյաները, այլև պահանջված չափով զնահատեն նրան, սպասելի է, որ Երևանից մի նոր լույս

ծագրի դժբախտ ու մոռացված, վարերսով ոտնահարված հայ ժողովրդի համար»:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ էր առաջարկում Արևելյանը կրթական գործը վերակառուցելու համար:

ա) աշակերտների ձեռքը տալ դասագրքեր ժողովրդական աշխարհաբար լեզվով և այնպիսի նյութերով, որոնք կարող լինեն մանկան մեջ արթնացնել բարի և ազնիվ զգացմունքներ, բարձր հայրենասիրական մտքեր:

բ) դասավանդությունը մեխանիկական չպետք է լինի, այլ զիտակցական: Աշակերտը պետք է ոչ թե սերտի, այլ հասկանա, ըմբռնի:

գ) մեծ տեղ տալ բնագիտական դործիքներին, գիտքուսին, քարտեզներին, նկարին, որպեսզի մանուկն ուսածը զննի, դիտի, շոշափի:

դ) ուսումնական կյանքի անբաժան մասը պետք է կազմեն աշակերտական զբոսանքները, լողը, խաղերը:

ե) դպրոցում ունենալ մի առանձին ուսուցիչ հողագործությունը և պարտիզականությունը գործնականապես անցնելու համար:

զ) տեղական լեզուների (հայերեն, ադրեջաներեն) գործնական նշանակությունից ելնելով՝ նրանց հատկացնել այնքան ժամեր, որքան ուսաց լեզվին:

է) իշխանություն միջոցով պարտականություն դնել ծնողների վրա իրենց երեխաներին դպրոց տալու 7—8 տարեկան հասակից և նրանց դպրոցից չհանել ոչ մի պատճառով, մինչև 14 տարեկան հասակը և իհարկե,

ը) ամեն տարի դպրոցի աշակերտներից մի քանիսին ուղարկել առևտրական, տեխնիկական կամ գյուղատնտեսական դպրոցները, որպեսզի դրանով ապահովվի աշակերտների ապագան և, դրանով իսկ, ժամանակին

ամրապնդվի երկրի արդյունաբերությունը. իսկ լավագույն աշակերտներին, անխտիր բոլոր դասակարգից ուղարկել բարձրագույն դպրոցներ:

Իհարկե, այս ամենը այն ժամանակ, այն հետամնաց պայմաններում իրականանալ չէին կարող:

Բլավրիյա՝ կետերը, իհարկե, չեն սպառում Արևելյանի մանկավարժական բարենորոգչական ծրագիրը: Նա իր մանկավարժական հայացքները յրջույթամբ արծարծել է գլխավորապես «Պատմություն Տիգրանի» անավարտ վեպում:

Արևելյանն իր կյանքի վերջին տարիներն անցկացրեց բոլորովին գծոված շրջապատի հետ: Մի մեծ վիճ էր առաջացել Արևելյանի և նրա շրջապատի միջև: Արևելյանն ուներ համախոհներ, բայց դրանք շատ փոքրաթիվ էին—մի խումբ բարեկամներ և գլխավորապես աշակերտներ: Հակառակորդ բանակն տնհամեմատ դուրեղ էր. ոչ միայն սաշտոնակիցները՝ հնամիտ ուսուցիչները, այլև հողատիրականությունը, ինչպես և սաշտոնեությունը, չինտլնիկական շրջանները, մի խոսքով դա՝ րաշքանի ամբողջ ունակիսան:

Մի անսպասելի խռովություն էր համակել նրա հոգին: 1845-ին Ներսես Աշտարակեցուն ուղղված հռչակավոր թղթի մեջ Արևելյանը գտնդատվում է, որ իր օրերն ապարդյուն են անցնում, կարողությունն օրեցօր սպառվում է, միտքը զլանում, տենչանքները հանգչում: Արևելյանը չի թաքցնում, որ ամուսնական կյանք մտնելով, շատ վաղուց հրաժարվել է նրանից, որ ինքը մի խորթ, օտար մարդ է սեփական ընտանիքում: Ժամանակակից

ների ասելով Աբովյանը շատ զժքախտ է եղել ընտանիքում: Կինը՝ Էմիլիան չի հասկացել Աբովյանին: Նա տիպիկ քաղերհուհի էր, փոքր ու չնչին հոգու տիր, չկարողանալով ըմբռնել այն ահալոր պաշարը, որ Աբովյանը մղում էր ռեակցիայի դեմ, Էմիլիան շատ հաճախ բնդհարվել է հետը, խռովել նրանից, տեսարաններ սարքել, մի խոսքով՝ այնպիսի մթնոլորտ ստեղծել, որ դրսի դառնություններից տանը հանգիստ, սփռվածություն փոխարեն, Աբովյանը շատ հաճախ զուգահեռ է օրերով անհայտացել է, չասելով, թի ո՛ւր է գնում, ի՞նչ նպատակով կամ որքան ժամանակով:

Աբովյանի հոգին լուռ մաշվում էր փոթորիկների մեջ: Այլևս ուռս պետականությունը չէր ներշնչում այն հույան ու հավատը, որ ուներ նա տարիներ առաջ, հրք գրիչը ձեռքին, զուգահեռ թղթերի մեջ, հավիշտակված գրում էր իր «Վերք Հայաստանին»: Կյանքի ամեն մի քայլ այժմ նրա առաջ խոր հիասթափության մի նոր դուռ էր բացում: Աբովյանը ուռս և եվրոպացի գիտնականների ու ճանապարհորդների հետ շրջել էր հրկիրը, դարձել ժողովրդի ազդատության, նրանց մտավոր անասելի խեղճության, ընդհանուր տղիտության, պետական պաշտոնյաների շարաշահումների վկան: Նա մի՞թե չէր տեսնում, որ Երևանի դավառապետը կաշառակեր, պաշտոններ առնող ու ծախող մի մարդ էր, որի անունն անգամ բավական էր ժողովրդին սարսափի մեջ գցելու համար: Նա չէ՞ր տեսնում, որ բարձրագույն իշխանությունը թշնամաբար է տրամադրված դեպի իր անձնավորությունը: Մի՞թե նա այնքան միամիտ էր, որ չհասկանար, թե ինչու իրեն Երևան տեղափոխեցին, թե ինչու իր ձեռնարկումները (ստեղծական տեսակետից կարևոր

սերմեր ստանալ, գանազան գյուղատնտեսական մեքենաներ գնել, եվրոպայից բնագիտական գործիքներ ստանալ, ուսուցչական կազմը թարմացնել և այլն) արգելվում, խափանվում էին: Չէ որ հենց ինքը, Աբովյանը, իր մի գրության մեջ բաց է անում Բլավատսկու թշնամության բոլոր խաղաթղթերը: Չէ որ Թիֆլիս՝ դեպրոցական վարչության ուղղած մի գեկուցագրի մեջ նա բառնացած ասում է, որ կառավարությունն իր անդործնական հրահանգներով խանգարում է դպրոցական գործի զարգացմանը, իսկ տեղական իշխանությունները շեն նպաստում դպրոցական գործին: Մի՞թե Աբովյանը կարող էր մոռանալ, որ իրեն երեքօրյա կալանքի տակ առան, կամ նա կարո՞ղ էր չհիշել, որ կաթոլիկոսը ետ կանգնեց իր աշակերտներին ուսման ուղարկելու խոստումից:

Խիստ հուսահատական էր նրա վիճակը: Հայրենակիցները նրան չէին հասկանում: Էջմիածինը երես էր դարձրել: Պաշտոնակիցները դավեր էին սարքում նրա դեմ:

Ահա այդ ժամանակները Աբովյանը մի անստորագիր նամակ է ուղարկում Ներսես կաթողիկոսին: ...«Ես չեմ կարող լուել,—գրում է նա այդ նամակում,—երբ քարերն են աղաղակում, և ուժ չունեմ թաքցնելու սրտիս մեջ այն, որի կսկծեցուցիչ բորբոքը ամեն մի հայրենասերի զգում է տվյալ տանքերով և մշտապես պիտի ողբա ալրվելով»:

Աբովյանն ասում է, որ կովկասյան յրազրերը ճիշտ

չեն ներկայացնում ժողովրդի վիճակը, պատկերելով հայ ազգը փառքի և բարեբախտության մեջ: Արքովյանը այդ լրագրերը կոչում է կեղծավոր, հեղինակներին ստա-
վիրներ, կեղծապատիր դիմականերով, իսկ անհիմն զո-
վեստները՝ իսկություն օգտաձայն շոխոգ միայն:

Իր նամակում նա տալիս է էջմիածնի անկման ռա-
վական ցայտուն նկարագիրը: Ընկերությունների կաղմա-
կերպելու, դպրոցներ բանալու, մի խոսքով՝ հայրենիքը
լուսավորելու փոխարեն էջմիածինը Գոմշագոյն է մե-
ծացնում, անասունների դոմերը բարեկարգում: Իսկ հայ
հոգևորականները իրենց օրն անց են կացնում քնի, փա-
ռավորության, ծուլության, բամբասանքների և որկրա-
մոլության մեջ միմյանց գերազանցելով:

Նկատենք, որ Արքովյանը, ինչպես և լուսավորական
շարժման այլ ներկայացուցիչներ, ունեցել է լուսավոր-
ված հոգևորականի իդեալը: Սրա մի պատճառն այն կաշ-
կանդոդ սահմանափակությունն էր, որ առաջ էր բերում
հետամնաց իրականությունը՝ իր կնիքը դնելով առաջա-
վոր մարդկանց մտածողության վրա: Մյուս պատճառը
այն է, որ մեր լուսավորիչները ինքնուրույն պետություն-
ների զրկված և աշխարհով մեկ ցրված ժողովրդի համար
հեղեղեցին համարում էին այն ուժը, որն իբր թև պետք է
կարողանար համախմբել բոլորին ազդեցին զարթոնքի
շուրջը:

Արքովյանը միշտ էլ քննադատական վերաբերմունք
է ունեցել դեպի մեր հոգևորականությունը: Թե «վեր-
քում», թե այլ փաստաթղթերում նա անընդհատ խորա-
զանել է մեր հոգևորականության մեծ մասի տգիտու-
թյունը, եսասիրությունը: Չնայած այդ քննադատությա-

նը, Արքովյանը շարունակ համոզված է եղել, որ, կա-
րելի է և պետք է հոգևորականությունը կրթել:

Այժմ նրա հիասթափությունը կատարյալ է:

Արքովյանը այլևս ոչ մի հույս չի կարող կապել մեր
հոգևորականության հետ, հոգևորականությունը տգի-
տության մեջ է պահում ժողովրդին, արգելք լինում նրան,
նոր և լուսավոր կյանքով ապրելու:

Արքովյանը հիասթափված է նաև ներսես Աշտարա-
կեցուցի:

Նկատենք որ Արքովյանը բավական մեծ հույսեր էր
կապում ներսեսի կաթողիկոսանալու հետ: Արք-
ովյանի հույսերը չարդարացան: Արքովյանը վերջնականա-
պես համոզվեց, որ համենայն դեպս Աշտարակեցին չէ
այն մարդը, որի հետ կարելի է հայ ժողովրդի լուսավո-
րության գաղափարը կապել:

Արքովյանը հուզված է Աշտարակեցու դեմ, որ կա-
թողիկոսական դործերը թողած մեկնել է Թիֆլիս, և զուր
տեղը ժամանակ է կորցնում այնտեղ այն ժամանակ,
երբ էջմիածնում կատարյալ թշվառություն է տիրում:
Արքովյանն ասում է, որ էջմիածնի գահի վրա բազմած
է տգիտությունը, իսկ աչքի ընկնող հոգևորականները
չեն զգում այն ահավոր անկումը, որի մեջ են իրենք
այժմ:

Արքովյանի վրդովմունքը ուղղված է նաև կառավա-
րության դեմ, որովհետև այդ ամենը տեղի է ունենում,
ինչպես նա է ասում, օրենքի պաշտպանությունը:

Ինչու է թույլ տալիս և նույնիսկ հովանավորում:
Մենք գործ ունենք Արքովյանի աշխարհայացքի
զարգացման այն շրջանի հետ, երբ նրա հուսախաբու-
թյունը, ճիշտ է, դեռ բավական մոլթ և անորոշ ձևով,

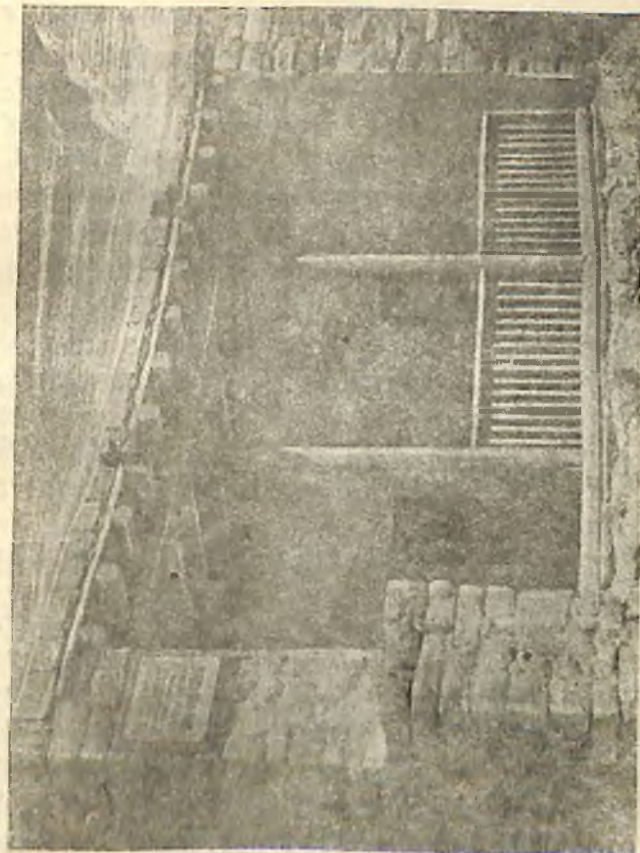

բայց կարծես արդեն սկսում է շոշափել ասանձին երե-
վելքների մեջ եղած կապերը, քնդհանրությունները: Մի
քանի քայլ ես, և Արուսյանի դժգոհությունները դուցե և
հանգիսին քաղաքական ընդհանրացման՝ միապետակա-
նության բացասման մտքին: Արուսյանը չհանգեց այդ
մտքին, բայց նրա անձնազոհ գործունեությունը հայրե-
նիքի լուսավորության համար ոչ միայն հաշտ չէր կով-
կասյան ժողովուրդների նկատմամբ միապետության
բռնած դիրքի հետ, այլև օրեկափոխներն ուղղված էր ցա-
րիզմի՝ հայերի և ընդհանրապես կովկասյան ժողովուրդ-
ների նկատմամբ վարած ուսուցման քաղաքականու-
թյան դեմ:

***

Արուսյանը ուզում էր հեռանալ Երևանից, դնալ մի
ուրիշ տեղ, դուցե Ռուսաստան, որ հանդիսա առնի հե-
տապնդումից: Բայց խիղճը թույլ չէր տալիս: Նա ուսում,
կրթություն էր ստացել, երգվել՝ ապրել և մեռնել հայրե-
նիքի համար: Թողնել, հեռանալ—նշանակում էր լքել
ժողովրդին: Թողնել, հեռանալ—նշանակում է փախուս-
տի դիմել, զենքերը ցած դնել, կուրծքը դեմ առլ թշնա-
մու սրին: Արուսյանի մտքից երբեք չէին հեռանում իր
սիրելի ընկերոջ՝ Սա. Նազարյանի հորդորները—մնալ և
դիմադրել: Կզան, —ասում էր նա, —կզան երախտադեմ
հետնորդները և դարձացած հայացքով կհայեն նրա
վրա, որպես հայրենիքի մաքուր սիրտ գովելի օրինակի:

Արուսյանը դիտել է կյանքը, տեսել ու նկատել,
Երբեմն խոսել, արտահայտվել, երբեմն լռել, հազիվ
զսպել իրեն, մեկ հուսահատվել, մեկ նորից հուսադրվել,

Գ. ԱՐԱՅԱՆԻ ՓԱՆՈՒԹԱՆԿԱՅԻՆ ՓՈԼՖՈՒՐՄԱՆ

բայց միշտ կյանքի մեջ է եղել, հասարակության մեջ, մարդկանց հետ, եվ փաստերն ու տպավորությունները էտատիկել են, լեռնացի մեծ լուսավորչի հոգում՝ մի օր, մի տեղ հրարխի պես ժայթքելու համար, կարդում և զգում հս, որ օրինակ Աշտարակեցուն զոված նամակը Աբովյանը գրել է ահեղ հուղմունքի մեջ, ներսից տմբողջապես այրվելով: Այդ նամակից մեղ հետ խոսում է վերավորված հայրենասերը: Դա սովորական վերք չէ, այդ վերքը սրտի մեջ է. այլևս անկարող ցավերին դիմանալ, արդեն չկամենալով համբերել, լռել Աբովյանի այնքան քնքուշ հոգին այժմ ցասումնացած՝ շանթեր ու կայծակներ է արձակում:

Աբովյանի եռանդն ու նվիրվածությունը շատերի համար կոսկածի աղբյուր էր: Եվ այդ չէր խոստովել նրա աչքից: Իր մի նամակում նա խոստովանում է, որ Սիբիրի ահը շարունակ աչքի առաջ է: «Կարծում էի ամեն սհաթ, թե Սիբիրն է իմ վերջը» — գրում է Աբովյանը 1847-ին:

Կասկածների մեջ ընկած Աբովյանը կորցնում է իր հոգու հանդիստը: Նա դառնում է մտածկոտ, նյարդային, տառապում է անքնությունից: Նա նույնիսկ մի պահ որոշում է թողնել աշխարհիկ կյանքը, նորից վերադառնալ էջմիածին: Տանջող հակասությունների մեջ ընկած նա փախչում է մարդկանցից, մենավայրի մեջ հանգիստ փնտրում, ընկերացած իր մտքերի ու հուզելների հեղեղին, որին ինչպես ինքն է ասում մի նամակում, կարող է միայն դադարը խեղդել: Նա հուսահատ ողբում է իր փայփայած հույսերի կործանումը: Ցարիզմը մեկը մյուսի հետևից սկսեց կործանել Աբովյանի հույսերը: Դա հոգեկան մեծ դրամայի առաջ կանգնեցրեց Աբո-

վյանին: Եվ ըստ էության այդ էլ նախապատասեց նրա ողբերգական վախճանը:

1847-ին Աբովյանը Երևանը թողնելու հաստատ որոշում ընդունեց: Մտալիր էր ահափոխվել Թիֆլիս կամ Մոսկվա:

Աբովյանը 1848-ի սկզբներին Թիֆլիս է մեկնում տեսնվելու Ներսես կաթողիկոսի հետ և նրա համաձայնությունն առնելու Ներսիսյան դպրոցում սղաշտոնավարելու մասին: Ներսեսը խոսք է տալիս: Աբովյանը վերադառնում է Երևան: Փետրվարին մի նամակով կաթողիկոսը շտապեցնում է Աբովյանին: Աբովյանը սպասում է, որ ինքն աղատվի սղաշտոնից և իր տեղը մի ուրիշը Նրեվյանի ուսումնարանի տեսուչ կարգվի: Մարտի 11-ին Աբովյանը գրություն է ստանում, որ ինքն աղատված է և տեղը նշանակված է Տուրկեստանովը:

Նոր տեսուչն սկսում է ընդունել ուսումնարանի գործերը: Ինչպես մյուս օրերը, այնպես էլ ապրիլի երկուսին Տուրկեստանովը գալիս է դպրոց՝ շարունակելու գործերի ընդունումը, բայց Աբովյանը չկա: Սպասում է, սակայն զուր: Հետաքրքրվում է և խմանում, որ լուսավեմին դուրս է եկել և այլևս տուն չի վերադարձել: Նոր տեսուչը հաջորդ օրը արդեն անհանգստացած, Աբովյանի անհետացման մասին հայանում է Երևանի գավառակներին: «Աբովյանը, տնեցիներին ասելով, մեկնելուց երեք օր առաջ», — հաղորդում է Երևանի գավառապետը Կովկասի փոխարքային, — «ընկել էր մտածմունքների մեջ, համարյա ոչինչ չէր ուտում, քիչ էր խոսում, շրթերը չէր հանում և իբրև թե տառապում անքնությունից»:

Մի պահ ենթադրում են, որ Աբովյանի անհետանալու պատճառը կարող է ծառայություն հետ կապված որևէ հանգամանք, օրինակ, դպրոցական դռմարի վատնում եղած լինի։ Թերևս իրավունք ունենին այդպես կարծելու, որովհետև ապրիլի 2-ին, այսինքն անհետացման օրը, Աբովյանը պետք է Տուրկեստանովին հանձնելու ուսումնարանի դրամական հաշիվները։ Չսպասելով Աբովյանի վերադարձին, ապրիլի 6-ին, հաստիկ հանձնաժողովը բացում է դրամարկղը և քննում հաշիվները։ Ստուգումը պարզում է, որ հաշիվները ճիշտ են, ենթադրությունները՝ սխալ։

Սկսվում են որոնումները։ Ամեն մի աննշան հետք որոնողներին հույս է ներշնչում դանելու անհետ կորածին։ Էմիլիան և ուրիշ շատերը երկար ժամանակ կարծում էին, որ Աբովյանը կարող է վերադառնալ։ Էմիլիան, ամեն անգամ ոտնաձայն կամ դառն բախտը լսելիս, տեղից վեր էր թռչում, դառնում աղջկան, — «տես հայրդ չի»։ Մի ազոտ հույս բոլոր տանեցիներին հավատ էր ներշնչում, որ հիմա դռները կբացվեն և նրանց մեջ կերևա Աբովյանը։

Օրերն անցնում էին, իսկ Աբովյանը չկար։

Ժողովուրդը զանազան առասպելներ էր հյուսում նրա անհետացման շուրջը. զանազան և մեկը մյուսից տարբեր ենթադրությունների տեղիք տալիս պատահած դեպքը։ Ոմանք ասում են, որ իշխանությունը նրան «սև կարեւոր» տարել է Սիբիր։ Ուրիշներն էլ ասում են, որ իբր մի երևանցի կասկածելով, որ Աբովյանը սիրային կապերի մեջ է եղել իր կնոջ հետ, խանդից սպանել է նրան և թաղել իր այգում։ Մի քանիսն էլ այն կարծիքին էին, թե սպանողը, հետքը կորցնելու համար, դիակը

դնում է նեղել։ Սկզբում միայն Բոգենշտեյնը, հետո, արդեն տարիներ անց, նաև Ստ. Նաղարյանն այն ենթադրություններն արին, որ «Աբովյանը մի խավար բուպի մեջ մահու է տվել յուր անձը», այսինքն՝ ինքնասպանություն դրժել։ Ասում են իբր թե ձկնորս Սեթի տղա Մարաիրոսը շատ տարիներ անց պատմել է, որ Աբովյանի անհայտանալուց մի քանի օր հետո ինքը դաել է նրա դիակը դեռի մեջ, ճանաչել նրան համազգեստի փայլուն կոճակներից, բայց վախենալով օրենքի առաջ սլոտասխան տալուց, կաշկանդող քարերից ազատելով, դիակը ձգել է դեռի հորպացած ալիքները։ Շատ հավանական է, որ նա հեռացավ կյանքից ավելի վաղ, քան այդ տեղի կուհինար հետո, բայց արդեն իր հակառակորդների ձեռքով։

Մրանք բոլորն էլ ենթադրություններ են։ Մինչև հիմա էլ Աբովյանի անհետացումը մնում է չլուծված առեկծված։ Թերևս այդպես էլ մնա, մինչև որ մի անակրեկալ վկայություն չգա ցրելու դադանիքը խորհրդավորությունն ու մոլոր։ Բայց ինչպես էլ լուծվի հարցը, հիշածներից որ մեկն էլ հաստատվի և ճշտվի, միևնույն է, այժմյանից մի բան պարզ է. Աբովյանն իր ժամանակի զոհը եղավ։

Խանդի հողի վրա է սպանվել, թե ինքն է ձեռք բարձրացրել իր վրա, Սիբիր ևն քշել նրան, թե ինքն է փախել ու կորստի մատնել իրեն՝ միևնույն է, պարզ է, որ բոլոր դեպքում էլ ժամանակը, խավար ժամոհմին սպանեց նրան։

Նա չկարողացավ դուրս արձնել «մշուշից, կամայականության, լուեկյան անզգայացման, անհետ կորստի, տառապալից տանջանքների թաղավորությունից»։

Աբովյանն ընկավ անհավասար կռվի մեջ, հայ նոր

գրականության, լեզվի, կուլտուրայի, հայրենի երկիրն
ու ժողովուրդը լուսավորելու, ազատ ու երջանիկ ապա-
հայի համար մղած հանդուգն պատերազմում, որպես
դաժան ժամանակների նահատակ, որպես մեծ հայրե-
նասեր:

Խաչատուր Աբովյանի կյանքը մեր օրերից մի ամ-
բողջ հարյուրամյակով է բաժանված:

Մեծ ճանապարհ է անցել հայ ժողովուրդն այդ ժա-
մանակաշրջանում:

Աբովյանի օրով Հայաստանը ցարական Ռուսաս-
տանի ծայրագավառներից էր, հայ ժողովուրդը հեա-
մնաց, սարկուսյան շղթաները ոտքին, աբհամարհված:
Մինչդեռ այսօր հայ ժողովուրդն իր հողի ու ջրի տերն է,
անկախ, ազատ և համահասովասար մյուս բոլոր ժողո-
վուրդներին, որոնք իրար հետ կապված են այն մեծ ու
եզբայրական սիրով, որը քննություն բռնեց Հայրենա-
կան Մեծ պատերազմում, մարդկության բախտի համար
մղված ամենահեղ ճակատամարտերում:

Այսօր Աբովյանը կոտում է մեզ հետ հարյուրամյա
հեռավորությունից: Նա մեզ ներկայանում է որպես մի
առաջնակարգ անձնավորություն, որ իր քնքուշ սրտի
ամեն մի զարկը նվիրեց ժողովրդին:

Աբովյանի կյանքի պատմությունը հայ ժողովրդի
զարավոր տառապանքի խոսացումն է մի հանճարեղ ան-
հատի մեջ, որն ընկալ՝ խավար ժամանակների նհնդ
զաշույնը իր «աղնիվ ու մեծ սրտի մեջ»:

Աբովյանի կյանքը մի մաքառում եղավ, մաքառում
խավարի ու տգիտության դեմ: Նա պատուեց իր կուրծքը

ու սիրտը ջահ դարձրած, ժողովրդին առաջնորդեց դե-
պի ազատն ու գեղեցիկը, լուսավորն ու վեհը: Ինքը վի-
րավոր և ուժասպառ, դժվար ճամփի կեսին ընկավ ա-
րյունաբամ, բայց նրա մխացող սիրտը երկար լուսավո-
րեց նրանց ուղին, ովքեր գնացին նվաճելու փառքն այն
ծով գանձերի, որ դարերով երկնել էր հայ ժողովրդի
մխոքն ու հոգին:

Աբովյանը լույսի ճառագայթ էր խավարի թագավորու-
թյան մեջ: Իր լույսով նա մի պահ բոցավառեց մռայլ,
անփառառ խավարը և սեփական բոցից էլ ողջակեզ
եղավ:

Բոլորեց հայ մեծ լուսավորչի անհետացման հա-
րյուրամյակը, և մենք չգիտենք, թե որտեղ են հանդուհ
նրա ոսկորները: Մենք նույնիսկ չգիտենք, թե որտեղ և
ինչպես ավանդեց Աբովյանն իր վերջին շունչը, ունեցավ
արդյոք իր հողաթումբն աշխարհում:

Ասում են՝ իբր թե Աբովյանը թաղված է Նրեանի այն
աչգում, որի տեղը ներկայումս՝ սովետական կարգերի
օրով կառուցվեց Գրքի սյունադարձ պալատը: Այստեղ
փաստը չէ կարևորը, մանավանդ որ այն բնավ էլ հաս-
տատված չէ: Արժեքավորը նրա մեջ ամփոփված մխոքն
է, ժողովուրդը սիրում է գեպքերը կապել իրար հետ,
նամանավանդ, եթե այդպիսի դուգսրդումը սիմվոլիկ
իմաստ է հաղորդում պատմությունը: Նվ իսկապես հա-
պիվ թե որի է արվեստագետ կարողանալ ավելի իմաս-
տուն ձևով հավերժացնել Աբովյանի հիշատակը, քան
այս պարբում այդ արևի է ժողովրդի փառ երևակայու-
թյունը:

Այս վկայում է ժողովրդի անմահ սերը:

Իր պատմական նշանակությամբ մեծ ու անհավա-

սարելի, հայրենիքի սիրուց այրվող տենչերով ու երազներով լի Արծվյանը մոտ, կենդանի ու նվիրական է մեզ, սովետական մարդկանց: Սիրելի է, որովհետև իր մահից հետո էլ ժողովրդի հետ է: Ռուսաստանի, ուր հզոր բազկի և մարդասեր ոգու մասին նրա արտահայտած անկեղծ ոգևորությունը հավատով են կապել հայ ժողովուրդին Ռուսաստանի հետ: Արծվյանի նվիրական հիշատակը զորացրել է սեր պեպի կյանքը, ձգտում դեպի լուսավոր ապագան, հայրենասիրությամբ վառել սրտերը, ցասումնալից ատելություն բորբոքել դեպի բռնակալությունը և ահեղ պայքարի կոչել հանուն ազատության:

ԲԱԶՍՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԸ

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ, ԺՈՂՈՎՈՒԴՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ, ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԴԱՍՏԱՐԱՍԿՈՒԹՅԱՆ, ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍԻՐՈ ՄԱՍԻՆ

Ոչ քսան-երեսուն տարուց ավել ա՛յ իմ ազիզ հե՛ր, ի՛մ սիրելի ազգ, որ սիրտս կրակ ա ընկեւ, էրվում, փոթոթվում ա, գիշեր, ցերեկ լացն ու սուր իմ աչքիցը, ա՛յնն ու ո՛խը իմ բերնիցս չի՛ պակասում, ա՛յ իմ արյունակից բարեկամք, որ մեկ միտքս ու մտքազս պատմեի ու հետո հողը մտնեի: Ամեն օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամեն սհաթ մահվան հրեղեն սուրը զլսիս պատում էր, ամեն ըոպեի ձեր սիրտն ու դարդը՝ հոգիս

էրում, մաշում էր, լսում էի ձեր քաղցր ձենը, տեսնում էի ձեր սիրուն երեսը, իմանում էի աղնիվ միտքն ու կամքը, վայելում էի ձեր աղիւզ սերն ու բարեկամութիւնը, մտածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծութիւնը...

Դաշտում թե ժամում, շուրում, թե տան՝ էն քարերն էլ ուզում էին՝ որ սիրտս պոկեն, հանեն, ուր տեղ որ իմ ազգի ոտը կոխել ա, ու էս օր էլ կոխում ա, շատ անգամ մեկ հայ տեսնելիս, ուզում էի՝ էլած շունչս էլ հանեմ, նրան տամ. բայց ա՛խ՝ լեզուս փակ էր, աչքս բաց, բերանս բռնած, սիրտս խոր, ձեռս պակաս, լեզուս կարճ. դանձ շունեի, որ դործով ցույց տայի ուզածս, անունս մեծ էր՝ որ ասածս տեղ հասնի, մեր գրքերն էլ գրաբար, մեր լեզուն էլ անպատիվ, որ սրտիս հասարաթը խոտքով հայտնեի...

Է՛ս հո էս՝ եմբողիւմն էլ, որ չէի կարգում բազի գրքերում, թե հայ ազգը պետք է՝ որ սիրտ չի՝ ունեցած ըլի, որ էնքան բաներ գլխովն անց են կացել, մեկ մարդ էլա չի դուրս եկել, որ մեկ սրտի բան գրի, ինչ կա՝ եկեղեցու վրա յա, աստծու ու սրբերի, բայց հեթանոս Հոմերի, Հորացի, Վիրգիլի, Սոֆոկլեսի գրքերը՝ էրեխեքն էլ գլխատակներին ունեին, շունքի բոլոր աշխարի բաներ են, Թե տսեի՝ բոլոր եմբողացիք են անխելք, անհավատ, որ աստծու բանը թողած էսպես ծռաի մօտի բաների հետ էին ընկել, հիմարութիւն կըլեր: Թե չէ մեր Նարեկը մտած, ասիւ ի՞նչպէս էին նրանք էն գրքերին հավաթողած, ասիւ ի՞նչպէս էին նրանք էն գրքերին հավանում: Կալ գիտում էի, որ մեր ազգն էնպէս չէ՛ր, ինչպէս նրանք ասում էին, ամա ի՞նչ անես, անաղուն ջապուցի քարն՝ էլ չի պտիտ գալիս, ո՞ւմ տես: Միտք էի տնում՝ որ թե կտրիչ մարդ ասես մեր միջում հազարավորն են

էլիլ ու էս օր էլ կան. թե խելոք խոտք ասես մեր պառաւանքներն էլ հազարը գիտեն: Թե աղ ու հաց ասես, սեր, բարեկամութիւն, քաջութիւն, երեւի անձինք՝ տես, մեր դեղըցոնց սիրտն էլա լիքը էսպէս մտքերով: Առաւ, մտաւ, սուր-սուր խոտքեր՝ որ ուզենաս հո՛ւ էն հետին սամիկ մարդը՝ մեկի տեղակ հազարը կասի: Ախր ի՞նչ պետք էր արած՝ որ մեր սիրտն էլ ուրիշ ազգեր իմանալին, մեղ էլ գովեն, մեր լեզուն էլ սիրեն, մնացել էի տարակուսած...

Էսպէս բաները մտածելով, օրս ու ուրիշ մաշվել էր: Շատ անգամ ուզում էի իմ գլուխ մահու տամ: Զէի իմանում՝ թե սրա շարեն ի՞նչ կըլի: Թող լսողը չհավատա, ամա էս ցաւն էնպէս էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գովածի պէս ընկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, էլ եղ սիրտս լիքը տուն գալիս...

Բանը հենց էս էր՝ որ ասում էի մտքումս՝ թե նրասիւմ, ինչքան ինչքս կբերի, մեր ազգին գովեմ, մեր երեւելի մարդկանց քաջութիւնները պատմեմ... Միտք արի, միտք արի, մեկ օր էլ ասեցի ինձ ու ինձ, արի՛ քո քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն ծալի՛ր, զրաղ ղի՛ր. ու մեկ տըըղ էլ դու դա՛ս, ինչ կըլի, կըլի, խանչալիք քարը հո վեր չի՛ ընկնիլ, դառ վարաւղ հո չի՛ գնալ: Մեկ օր էլ դու վեր կընկնիս, կըմեռնիս, մեկ ողորմի ասող էլ չես ունենալ...

Սիրելի կարգացող՝ շնորհակա՛տ որ բանն էսքան երկարացրի: Էնդոր համար եմ էստոնք հիշում, որ իմանա՛ս՝ թե ազգի սերը ի՞նչ լազաթ ունի, ի՞նչ զորութիւն:

Օ՛կէք Հայաստանիս պատմական վեպի առաջաբանից, 1840.

Հայոց ազգ, հայոց ազգ, ձեր ջանին մեռնեմ. հայոց ազգ՝ քո հողին մատաղ՝ հայոց աշխարհ՝ էն ո՞ր կաթը դուք ծծեցիք, է՛ն ո՞ր մեջքը ձեզ բերեց, էն ո՞ր ձեռքը ձեզ գրկեց, է՛ն ո՞ր բերանը ձեզ օրհնեց, որ դուք է՛ս հողին ունենաք, է՛ս սիրտը ձեր միջուկը ըլի, է՛ս հրաշքը դուք աշխարհին ցույց տաք: է՛ն ի՞նչ աչք պետք է ըլի, որ քոռանա, ձեզ շտեմնի, ձեր դադրը չմանա. էն ի՞նչ բերան պետք է ըլի, որ կապիլի, ձեր փուռը չգոլի, ձեր անունը չպաշտի. էն ի՞նչ քառացած սիրտ պետք է ըլի, որ ձեզ չսիրի, ձեզ իր հողին մատաղ չտա: Օրհնեցե՛ք ոսի ոտը, ջան ջանի տվե՛ք. իրար սիրեցե՛ք. դուք էն աշխարհի ծնունդն եք, էն ազգի գալալը՝ որ աշխարհ ամենայն զարմացրել են ու կզարմացնեն: Դո՛ւք, դո՛ւք իրար պահեցե՛ք, ինչպես ձեր նախնիքը, դուք իրար թափաքեցե՛ք, ձեր նախնիքը միտք բերե՛ք, ձեր հողն ու ազգը պաշտեցե՛ք, ես եզ եմ գտնում, էլի իմ պատմությունն անեմ, բայց աչքս ճամփի ա, ախանջս ձենի՝ ձեր ջանին դուրբան՝ չմոլաք, որ էս մուրաղը հետս գերեզմանս տանի՞մ ու հողումն մարմինս քրքրվի, երկնքումը հողիս տանջվի, երբ իմանամ՝ թե ձեր սերը պսիսել ա, ձեր բարեկամությունը ցամաքել:

Աշխարհումն ո՛վ ոտը բարձրացրեց՝ Հայաստանու վրովը պետք էր լոք տար, հայոց ազգին պետք էր ոտնատակ տար, ձեռք քցեր որ իր թշնամու հախիցը կարողանար դալ: Ո՛չ ասորիք, ո՛չ պարսիկը, ոչ մակեդոնացիք, ո՛չ հռովմայեցիք, ո՛չ պարթևք, ոչ մոնղոլք, ո՛չ օսմանցիք չէին կարող էն գորությունը ստանալ, եթե հայոց ազգը մեկի դեհը չէ՛ր պահել: Դեհը պահելով

դորդ ա իր տունը քանդեց, շունքի իր բարեկամը վեր ընկնելուց եզո իր թշնամին ալվելի ես իր շարությունը դործում, իր ինպը (ջիգրը) հանում էր. բայց էստով հայոց ազգը արարած աշխարհին հավիտյանս հավիտենից կարող է համարձակ ցույց տալ, թե ի՞նչքան հողի ունեք, ի՞նչքան կամաց գորություն, սրտի հաստատություն, որ իրար չորս կողմի էն հզոր ազդերը կորան, փշացան, անունները չկա, հայոց ազգը անուն էլ ունի ու իրան... մինչև էս օր արնի գնովը սլահեց, հասցրեց...

Ձե՛զ եմ ասում՝ ձեզ՝ հայոց նորահաս երիտասարդք՝ ձեր անումին մեռնիմ, ձեր արևին դուրբան, տասը լեզու սովորեցե՛ք, ձեր լեզուն, ձեր հավատը դայիմ բռնեցե՛ք: Ռուսաց լեզուն մեր տիրությունն ա, պետք է ամենից առավել համարինք, հետո մեր լեզուն ձեռք բերենք:

Երեխե՛ք՝ ձեր ջանին մեռնիմ. ձեզ եմ ասում իմ դարդը. ձեզ համար եմ գրում. ձեր երեսին դուրբան՝ հողումն էլ ըլիմ, եկե՛ք, վրես կանգնեցե՛ք. թե ազգասիրությունն ու հայրենասիրությունը ձեզ վնաս տա՝ անիծեցե՛ք ինձ, թե օգուտ՝ օրհնեցե՛ք ու լսեցե՛ք ձեր ընկերների լացն ու սուրբը, նրանց հորնըմոր կակիծն ու ձեր հորնըմոր ծոցումը դինջ հանգստանալիս՝ ասածներս մտքըներդ բերեք:

«Վերք Հայաստանի» պատմական վեպից, 1840.

Սերը, խաղաղությունը բոլոր ազգերին և ժողովուրդներին կպահանջե՞ր բարօրություն մեզ:

«Ջանգի» դրվածքից, 1840.

Խաղաղություն հողուդ՝ հանդուցյալ մարմին, ա՛յ իմ պատկերակից հողածին: Հավատներս մեկ չի՛, սխալներս հո մեկ ա, մեր ժամը չէ՛ր դալիս՝ մեկ երկնքի տակի, մեկ երկրի երեսի էիր հո ինձ հետ կենում, ման դալիս. լեղուդ իմը չէ՛ր, պատկերդ, հողիդ հո խմի՛ցն էլս Տերտեր չի՛ քեզ թաղում, մոլլեն էլ հո աղոթք անում, չի՛ հայհոյում: Խաչ, ավետարան չկա վրեդ, միկնույն հողի տակը չե՛ս մոռնում, ուր որ ես էլ պաի մանեմ: Խոնկ ու մամ չի՛ն վառում, չի՛ն ծխում, մկամ ա՛չք չի՛, որ վրեդ լալիս ա, սիրտ չի՛, որ քեզ համար էլվում ա: Բոս ես քա՛րի պես պաի քեզ նայիմ, որ քրիստոնյա եմ, ու աչքս չխփե՛մ:

Բա՛ջմ, թե շար մտքով ըլիմ էստեղ էկած, ո՛չ էսպես գյոռ, էսպես մեկ բուռը հող աշխարհումն ինձ վայ ըլի: Հայ եմ, եվրոպացի չեմ, քո երկրացի, քո համշարի, մեկ հողի մեկ ջրի որդի: Քո կսկիծը, քո ձենն ինձ էրեց՝ բաջմ. ջանս ուզես, քեզ կտամ, գլուխս ուզես՝ կծախեմ, ես չե՛մ էկել, որ քեզ ինքմիշ անեմ, քո յարափառու փառալու սրտին դհա ավելի ցավ հասցնեմ: Խառնաորդին, որ խառնաորդու սուրբ տեսնի, ու դարդ չունի, արատսուրբ տեսնի, ու ինքն էլ լուց չըլի, ձենը, էն սղբալի ձենը լսի, ու ինքն էլ հետը չմղկտա, նա էլ ի՞նչ աստված կունենա, ի՞նչ հողի, ի՞նչ հավատ: Քո դինը ու մասաբը գիտենա, ա՛յ, էս երկինքը՝ որ զլիններիս կոնդնած ա, էս արեգակը, որ մեզ լիս ա տալիս, էս հողը, որ մեզ մեկ օր երկուտիս էլ պաի թաղի, բաջմ՝ աստված, երկինք վկա են, որ ես ուրիշ մտքով չեմ առաջիդ կանգնել: Կուզես՝ դուռդ վրես փակի՛ր, թե ամաչում ես, յա վախե-

նում, կուզես՝ թո՛ղ՝ ես դնամ, դուռդ կանգնիմ. երեսդ կա՛լ, աչքդ փակի՛ր, ու հեռու տեղանց էլա ինձ տա՛մ, ինձ պատմի՛ր քո սրտի ցավը, թե ձեռիցս դա՛ բա՛ջի, սատուծո սուրբ անունը գիտենա, կմեռնիմ, քեզ մեկ հար կանեմ:

Թե քո հավատը շունիմ, քո պատկերն ունիմ, թե թուրք չեմ, հայ, քրիստոնյա, մկամ թուրքին աստված կա, հային չկա՛: Թե տղամարդ եմ, էնդունց ես քաշվում՝ բա՛ջի, ա՛չքի լիս, շար տղամարդը, վատ հողին ցերեկը, լուռով, էսպես չի՛ դալ մարդու դուռը, էսպես չի՛ աղաչիլ: Դարդդ ասա՛. թե էլ ինձ տեսնես քո օրումը, թուր ա՛ռ, ինձ սպանիր, ինձ կրակը դի՛ր, էրիր. թե ձեն տամ, ո՛չ մեկ էլ էս օրին հասնիմ, քո ցա՛վը տանիմ, չե՛մ դնալ, չե՛մ գնալ, ոտդ կհամբուրեմ, գլխովդ պաիտ կգամ. ասա՛, որ իմանաս՝ թե մենակ քո ազգի սրտումը չի՛ աստված բահմ, ջիգյար ստեղծել, հայ քրիստոնեն էլ սիրտ ունի, հայ քրիստոնեն էլ ցավ կիմանա:

«Թուրքի աղչեկը» ղրվածքից:

Անվարիլ հողը թե ցանեցիր, դուրդ ու դուշ կուտի սերմդ: Առաջ մեկ վարի՛ր, հիմք քցի՛ր, մեկ ազգի աչքը բաց արա՛. դուզ ճամփեն ողն ա, էն ճամփովը տա՛ր, սար ու ձոր մի քցիլ. դու նրան քո սերը ցույց տո՛ւր, տեսնիմ՝ թե նա քեզ չի՛ սիրիլ...

Հայոց ազգի ջանի՛ն դուրբան՝ մեկ նրա երեխին ուսում տո՛ւր, նրա էն լուսավթաթախ հողին կրթի՛ր, կըր-

թիւ եւ մասում, թուղթ խաղալ, ֆուանցուզերեն խոսիլ, անգիր բերան անիլ, դիւսիցը դուրս տալ, շեմ ասում ու շարական, փոխ, յա շիւտիլաւ ուտիլ սովորեցնիլ, որ մեզ էս տեղն ա քցել, տեսնիմ՝ թե ջան կտա քեզ, թե չէ։

«Վերք Հայաստանի» պատմական վեպից, 1840.

Լեզվի մեջ, ինչպես մաքուր հայելու մեջ, ցոլանում է մի ազգի առանձնահատկությունը, նրա կուլտուրան, մինչև անգամ նրա քաղաքական վիճակը։ Ինչպես ուսման-ձին անհատի մոտ տարիքի աճման դեպքում, այնպես էլ յուրաքանչյուր ժողովրդի մոտ նրա հոգևոր զարգացման աճման կամ նվազման հետ միասին լեզուն էլ բոլորովին այլ կերպարանք է ստանում։ Ո՞վ կարող է ժխտել, որ մեր ամբողջ հոգեկան զարգացումը, ինչպես և մեր լեզուն, գլխավորապես կախված են այն պայմաններից, որոնք մեզ վրա քաղաքական ազդեցություն են ունեցել։

***

Երբ մի ժողովուրդ դժբախտություն է ունենում իր երկիրն ու ինքնուրույնությունը կորցնելու և իրեն իր սեփական հայրենիքում որպես ստրուկ զգալու,—իսկ այս ավելին է ասում, քան այդ ամենը,—այլևս կարո՞ղ է նա ի վիճակի լինել մտահոգվելու նրանով, որ զբաղվի գրականությամբ ու գիտությամբ, չէ՞ որ դրա համար անհրաժեշտ է, որպես հիմնական պայման արտաքին խաղաղություն, բարեկեցություն և անդուլ խնամք կառավարության կողմից։

***

Որքան էլ հին հայերեն լեզուն իր արտակարգ հարստությամբ, իր կատարելության և իր դրական արժե-

ԽԱՋԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆ

(Գրած Ժող. նկարիչ Հակոբ Կոջոյանի)

քի կազմից բարձր լինի, աշխուժանալով աշխարհում և միակ արգելափակող պատճառը, որ խեղճ ժողովուրդը մինչև հիմա զուրկ է մնացել զարգացման միջոցներից:

Չափից շատ բարձր կարծիք ունենալով իրենց դասի առավելությունների մասին՝ հոգևորականները գրել և մշակել են աշխարհի բաներ, որ ոչ մի կապ չունի ժողովրդի և ժամանակի սգու հետ: Նրանց ամբողջ հոգևոր գործունեության ուղն ու ծուծը կազմում են տառապանքալից մտքերը: Նույնիսկ պատմության գրքերում կամ այլ բովանդակության երկերում նրանք ամեն ինչ փորձում են վերածել աստվածաբանության: Եվ եթե տեղ-տեղ առիթ չեն ունենում երիտասարդներին դաստիարակելու, ապա նրանք ամեն կերպ աշխատում են նրանց ճաշակը դրավել միայն հօգուտ իրենց շահերին:

Նախքան Եվրոպա տեսած լինելը, դեռ երիտասարդ ժամանակ, իմ ջերմ ցանկությունն է եղել նվիրվելու հայրենի երիտասարդության դաստիարակության գործին: Ոչ թե նորմուծության մոլությունը, այլ իմ հայրենակիցների ընդհանուր բախտավորությունն է շահագրգռել ինձ դիմելու այս քայլին: Դեռ երիտասարդությունից եմ ես գնացել այս փշալից ճանապարհներով, և այժմ իմ կոչումը շատ պարզ ապացույցներ է տալիս դրա համար: Որպես գլուխ մի ղարոյական հիմնարկի, որտեղ տարեկան 200-ից ավելի երեխաներ են վստահել գլխավորապես իմ ղեկավարությանը, ամեն օր այն տխուր դիտողությունն եմ անում, թե այս ծանր դրությունից միայն

մի կերպ կարելի է դուրս գալ.— նոր հայերեն մտցնելով այժմյան դպրոցական հիմնարկները:

Եթե ինձ բախտ վիճակվի իմ այս առաջին փորձը կենսագործել, ապա ես իմ բոլոր ուժերը կգործադրեմ ինչպես վերոհիշյալ քերականությունը, նույնպես և այլ օգտակար գրքեր կազմելու և թերևս դրանով Կովկասի ուրիշ ժողովուրդների համար էլ օգտակար լինելու: Մեր դպրոցի թաթար ուսուցիչ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը յուր հայրենակիցների համար արդեն սկսել է այս մեթոդով մի դասագիրք կազմել...

Որքան էլ նախապաշարմունքներն ու անհավատությունները առաջին փորձին որոշ շափով դեմ դնան, այնուամենայնիվ ճշմարտությունը և այդպիսի բարձր նպատակների ձգտումը կհաղթանակեն երջանիկ գավիքի համար:

Գիտությունները նոր հայերեն լեզվի տարրական գրքի նպատակները մասին գրվածքից, 1839.

Հին սերնդի մասին չարժի խոսել, որովհետև դրան շատ լավ է ճանաչում նա, ով որ մի քանի ժամանակ ապրել է և ապրում է այստեղ: Մենք պետք է մտածենք դրվաժավորապես այս երկրի մատաղ սերնդի մասին: Ամեն մի մարդու առաջին հայացքը, որ սիրով դիտում է բնիկների ընտանեկան և հասարակական կյանքը, կարող է նրան զաղափար տալ այն բանի մասին, թե ի՞նչ անհաղ-նիրքի պժվարությունների դեմ պիտի մաքառի նա, որ իր ցանկության կամ իր ստանձնած պաշտոնի հետևանքով աշխատանք է հանձն տուել դաստիարակ հանդիսանալու

տեղիս պատանեկության: Նա պետք է վերաստեղծի, փոխի նրան, եթե միայն ցանկանում է, որ իր աշխատանքը բաղձալի արդյունք ունենա: Անհողողող հսկողություն, հսկողություն իր խնամքին հանձնված պատանիների բարոյականության վրա, արթուն հետևություն նրա ամեն մի քայլին, ամեն մի արարքին, հմտություն ու անմոռուն հոգացողություն իր պարտականությունները կատարելու գործում, դաստիարակչության սեր, համբերություն և հայրական ներողամտություն պետք է ջերմացնեն նրա հոգին, կենդանացնեն նրա գործողությունները, եթե նա միտք ունի շահավետությամբ և արժանավորությամբ կատարել իր բարձր նպատակը: Հայրական սուղը և երեխայի ամեն մի շփումն իր բոլոր նախկին ընկերների հետ պետք է արգելված, հեռացված լինի նրանից, այն ժամանակ միայն, գուցե, հնարավոր լինի բարեբար ազդեցություն ունենալ նրա վրա՝ բառիս բուն մտքով:

Ուրիշ տեղերում դպրոցը գրավում է հասարակությունն իր օրենքներով և արտոնություններով, որ տալիս է քաղաքացիական կյանքում: Այնտեղ հավաստյալ և նախօրոք հայտնի է, թե՛ ինչ պայծառ ապագա է սպասում նրա՛ն, ով որ ձեռք է բերել գիտություն և ունի ընդունակություն: Այդ տեղերում կրթությունը, կարծես, դարձել է հասարակաց կյանքի երկրորդ հոգին, որից զրկված մնալ չի կարող ժողովրդի և ոչ մի պատակարար:

«Համաստ հաշվետվություններ հանրի
դավաճանի դպրոցի կացության,
հաշվի և զործունեության մասին» դեկտեմբերի, 1845.

Թե՛ ասեմ երկիրն ա մենակ գեղեցիկ, հազար ծաղիկներով, բուսով զարդարած, բառ կրկինքը ո՛ւր թողամ, որ ցերեկը ինձ լիս ա տալիս, հանդիս պատուը հասցնում. գիշերը մութն իմ աչքիցս հեռացնում ու էնպես չադրի պես զլխիս վրա կանգնած՝ անձրև, արև տալիս, որ ես ապրեմ, որդիքս պահպանեմ, աշխարհի պետքը գամ՝ որ մեռնելիս էլ գան հողիս վրա, ինձ մեկ զարգակ ողորմի ասեն: Ա՛խ, երկնային թագավոր աստված՝ քանի աչքս բաց եմ անում՝ էս քո արարածը տեսնում, սիրտըս կրակ է դառնում, աչքս ծով, բերանս լովում, միտում եմ տաքացած, ջնսուցած, բայց ա՛խ՝ ո՛չ էս կրակն ա ինձ էրում, ո՛չ էս ջուրն ինձ խեղդում: Աչքս մոլորված էս թփից էն թուփ, էս սարից էն սարն ա ընկնում՝ ծառի տակին ասես, սարի գլխին ասես՝ մտիկ անելով աչքս շաղվում, ջուր ա կտրում: Հենց գիտես մեկ ձեն, մեկ թև, մեկ աներևույթ հոգի՝ տերևները խշշալիս, դուշը թռչելիս, աղբյուրը քշքշալիս, բյուրբյուրը երգելիս, հովը փշելիս, շաղը երեսիս թափելիս, ամպը գոռալիս, անձրևը գալիս՝ ինձ ձեն ըլի տալիս, ինձ ձեռով ըլի անում, ինձ վրա խնդում՝ թև վալելի՛ր էստոնք՝ հողածին մարդ, բարի կա՛ց, բարություն արա՛, արարչիդ մեծությունը ու խնամքը ճանաչիր, ծառի պես պատու տո՛ւր, ծաղկի պես հոտ, սարի պես աղբյուր, դաշտի պես մասիլ, երկրի պես հոց, երկնքի պես լիս, վալելի՛ր աստուծո բարությունը, ուրիշին էլ փայ տո՛ւր. աղքատ տեսնելիս՝ կերցրո՛ւ, կշտացրո՛ւ, դուշը վրովդ անց կենալիս, կանչի՛ր, կուտ տո՛ւր, դու առատ ձեռք ունեցիր, որ առատ առնիս ա բախտավոր ըլիս:

Վերք Հայաստանի» պատմական
վեպից, 1840:

Ո՞վ չգիտի, թե ո՞րքան հիանալի աւ աշխարհը, ի՞նչպէս է մարդիս հոգին քաշում, վերացնում, զվարթացնում, երբ գարնան զովարար հոգիը փչում, սար ու ձոր իրանց մահվան քնիցը վեր կացնում, ձին ու սառից հալցնում, նոր հոգի, նոր կյանք տալիս բոլոր բնությանը: Ո՞ւմ սիրտը չի՝ վերանում, զարմանում, աչքը ծովանում, երբ մայիսի առավոտը փանջարեն բաց անելիս՝ տունը աւամահական հոտով աւ լցվում, օթախը՝ երկնային լուսով, ականջը հազար տեսակ ձենով, աչքը հո՛ էն ալվան ծաղկները ու կանաչ խոտերը որ չի՝ տեսնում, ուզում ա թախտ, աթոռ, փառք, մեծութուն, փափուկ տեղ ու բարձ թողա, ու դուս վաղի, գետինն ու հողը լիզի, համբուրի, երեսին քսի, չոքի, առաված փառաբանի, պառկի անուշ երազ տեսնի: Ո՞վ, ա՛խ, ով կո՛ւղեր՝ որ էն թագավորական լանջվարթ, ոսկեվարազ ամարաթը, էն սուփրեն ու սեղանը, էն սաղն ու քյամանչեն՝ մեկ ձորի հետ փոխի՝ որ դարնան ժամանակին բացվում՝ հազար տեսակ ծաղկներով լցվում, զարգարվում ա, որ բոլոր տեսակ թռչունք զլխավերեն են ծափ տալով՝ խալտում, ցնծում, երգում, պարզ, արծաթանման աղբյուրները աչքի առաջին են քշքշում, ու ճրագի պես վառվում, օդը մեկ կողմից ա իր կենդանարար հոգը փչում, ամպը մյուս կողմից իր երկնային ցողը վեր ածում:

«Թուրքի աղչիկը» պատմվածքից:

ՍՈՍԵՆ ՂԱԳԺՈՂՈՒՄ

Ա՛խ՝ ո՞վ չի՝ առաջին սերի համը տեսիլ, հարարաթն իմացել՝ որ էլ երկտրացնեմ: Ո՞ր անմեղ սիրտը չի մկաշիլ՝ թե էս երկնային կրակը՝ որ սփթա մարդի հոգին վառում ա, մարդ՝ երկրումը ման գալիս, երկնքումն ա իրան

կարծում: Քունը սաղ ու քյամանչա յա դառնում, միտքը վարդ բացված, անմահական դրախտ, աղառած քարն էլ սիրտ ա տոնում՝ մեզ ավետիք տալիս: Սիրտդ հազար բան ա ուզում՝ սիրելուդ համար անի, ասի, լեզուդ, ձեռք չի՝ զորում, շատ տնգամ մարդ տիրում, սարե սար է ընկնում, թե տեսնի՝ սիրելին էլ կը գա, նրա վրա կցավի՞, նրան միտքը կբերի՞, թե սար ու ձոր իրան կուտեն: Ամսով հետը նստած վախտն էլ, որ պետք է հեռանաս, հազար անգամ սիրտդ քաշում, երեսդ ինքն իրան շուռ ա գալիս՝ որ մեկ էլ եդ դառնաս, մեկ էլ սիրելուդ շունչ առնիս, ոտը համբուրես:

«Առաջին սերը» պատմվածքից:

ԽԱՉԱՏՈՒՄ ԱՐՈՎՅԱՆԸ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Օրհնվի էն սհաթը, որ ոսի օրհնած ոտը հայոց լիս աշխարհը մտավ, ու զգլբաշի. անիծած չար շունչը մեր երկրիցը հալածեց: Քանի որ մեր բերնումը շունչ կու, պետք է գիշեր ցերեկ մեր քաշած օրերը մտքներս բերենք ու ոսի երեսը տեսնելիս՝ երեսներիս խաչ հանենք, աւսածուն փառք տանք, որ մեր աղոթքը լսեց, մեզ ոռու թագավորի հզոր... ձեռի տակը բերեց:

Ռուսաց մարդասիրության շնորհքը ապառաժն էլ կազդացրին, ու Հայաստանի շուր, ամայի դաշտերը էսօր

մարդաբնակ են դառնել ու ուռաաց աղբի խնամքը վայելում, իրանց սուրբ աշխարքը կրկին շենացնում: Հայոց աղբի կարոտ աչքը վաղուց էլ արտասուք չի տեսել, իրան հայրենիքը կտեսնի, նրա ծոցումը կմեծանա, նրա սերը կվայելի. ու քու նախանձոտ մարդին դործքով ցույց կտա, թե հայ աղբը ո՛չ թե փողի կամ շահի խաթեք ա ուռաի տերության անունը պաշտում, այլ թե իր սրտի ուխտն ուզում կատարի, որ իրան հավատն ու աղբը պահողին արինը, կյանքը, որդին չխնա՛յի:

Հաստատ մնա՛ ուսի թափավորությունը, որ մեր աղբն ու աշխարքը դերությունից ազատեց, իր բարեգութ ձեռի տակը բերեց ու հոր պես մեզ խնամում, պահպանում ա: էն ի՞նչ լեզու, էն ի՞նչ աչք պետք է ըլի, որ ամեն մեկ երկինքը տեսնելիս, փառք չտա աստուծո, երեսը դեռինը չքսի... ու հզոր տերությանը՝ հաստատություն, պայծառություն, մշտական տեղություն՝ չխնդրի, չաղաչի:

Հայաստան աշխարքը շատ վախտ էր նեղություն, ավերման տակ ընկել, ամա էս ամենիցը անց կացավ: Սար ու ձոր դառել էր դողի, ավաղակի բնակարան: Ամեն կողմից պարսիկք է՛ն պես ոտը բարձրացրին հանկարծ, որ էլ դեմ կենալու ճար չկար: Բայց է՛ս նեղությունն էր, որ հայոց էլ է՛ն հոգին էր տվել, որ թե մեկ կողմից իրանց աղբին ոտի տակ էին տալիս, մյուս կողմից իրանք էին թշնամու արինը ծծելով մահ դալիս: Սաղ Պարսկաստան պոկ էր էլի, սաղ Կավկազ դռնմիշ էլի: Էրակլի որդի Ալեքսանդրեն՝ որ Վրաստան առնելուցը

եղը՝ փախել, պարսից դուռն էր ընկել ու հարիւր անգամ գլուխը քարեքար տվել, որ իր աշխարքը էլ եդ ձեռք քցի, էլ սար չէր մնացել, որ անց չլինա, որ բալբի թե իր սրտի մուրաղը կատարի: Լազգի, Չեչան, Չերքեզ, Ղազախ, Բոռչալու, Շամշադին, բոլոր Կասպից գավառները՝ ձեռները հինա էին դրել, թե առել, որ թռչն ու ուսի իշխանությունը ստանան: Հայ աղբին յա կրակ էին խոստանում, յա սուր, յա կոտորում, յա թալանում: Ինչքան թույն ունեին՝ մեր աղբի գլխին էին թափում: Յա պատիվ, մեծություն խոստանում, որ խաբեն նրանց, յա պատիժ, պատուհաս տալիս՝ որ վախենան, ուիցը ձեռք վերցնեն: Շահիցը, սարգարիցը ֆարման ֆարմանի վերցնեն: Շահիցը, սարգարիցը ֆարման ֆարմանի վրա էր գալիս, բայց հայոց արդար սիրաը, ուղիղ սերը՝ որ ուռաաց հետ ունեին, է՛ն ժամանակն էլ նրանց չթողեց, երբ թուրը գլխըներին խաղում, որդի ու զավակ դռններին, առաջներին սուրն էր քաշվում, յա կրակումն էրվում:

Քանի որ Երեան բինա էր ընկել, կարելի չա՛ թե էն օրը, էն տեսարանը, էն անունը չէր տեսել, չէր ճարել, որ էսօր տեսավ ու իմացավ: Կարելի է՝ աշխարք աշխարքով դիպչի, աղբեր գան ու էլ ետ ոչնչանան, բայց քանի որ հայ շունչն ու լեզուն կա, ե՛րբ նրանց մտքիցը կերթա էն ավետալից սհաթը...

Սաղաթի տուար հենց բերդը մտավ թե չէ՛, հազար տեղից, հազար փանջարից լացն ու արտասուքը էլ չէին թողնում, որ մարդի բերան բաց ըլի: Բայց ով սիրտ ուներ, լավ էր տեսնում, որ է՛ն ձեռներն, է՛ն աչքի՛րը որ քարացել, սառել էրկնքին էլին մտիկ տալիս, առանց խոսքի էլ՝ ասում էին, որ դժոխքի քանդվիլը մե-

զաւորներին համար էս գինը չէ՛ր ունենալ, ինչպէս Երեւանու բերդի առնկը հայերի համար:

Մինչ իրիկնալահ ժամերի վախտը էնպէս նստած քեֆ էին անում ռուսաց ազգին օրհնում, զգլբաշին հայհոյում, Աղասուն ու իր ընկերներին կյանք ու արե խընդրում:

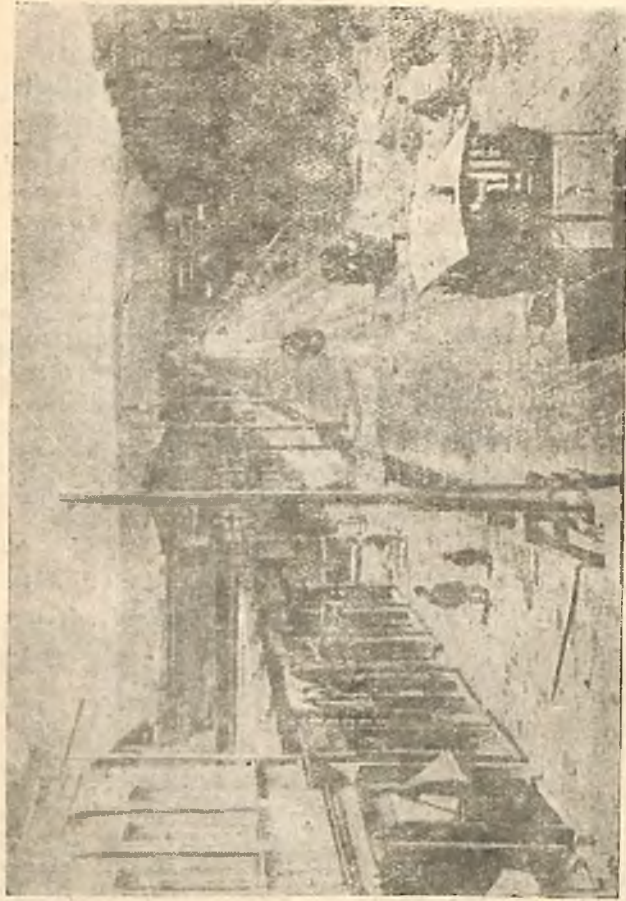
Ռուսք... անարդ հոգուն էլ ցույց տվին էս օր, որ իրանց ռաքը որտեղ որ մտնի, էնտեղ բախտավորություն ու խաղաղություն պետք է ըլի: Այլ եվրոպացիք Ամերիկա ավերեցին, հողի հովասարեցրին, ռուսք Հայաստան կանգնեցրին ու ասիացվոց բիրտ, գազան ազգերին մտնողասիրություն ու նոր հողի տվին: Աստված ի՛նչպէս չի՛ պետք է նրանց թուրը կտրուկ անի... հայք ե՛րբ կտրեն ռուսաց արածը մոռանալ, քանի որ շունչ ունին:

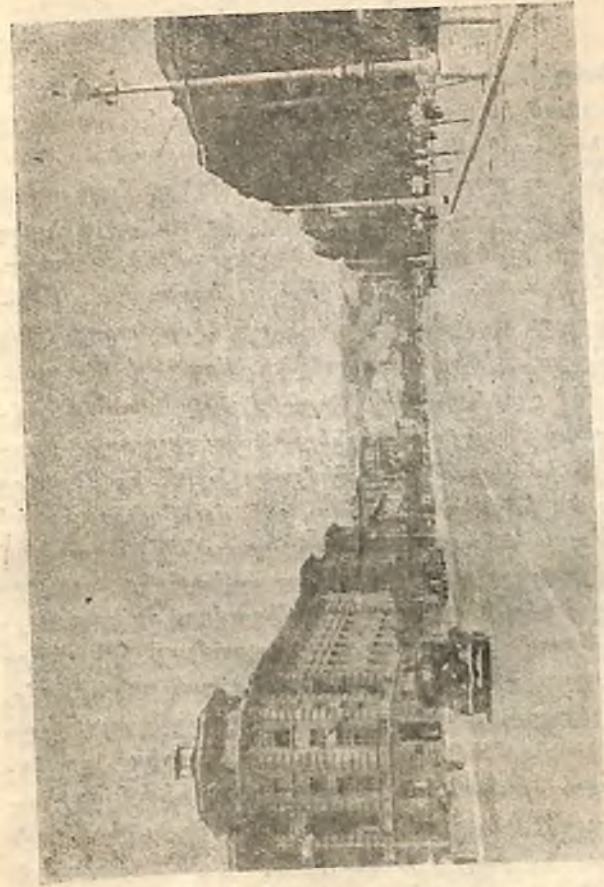
... Մեկ ահագին շորո ջաղացի ջուր մեկ քանդված բլրի տակից, ուր տեղ որ Վաղարշակա, Տիգրանա, Տըրդատա ապարանքն էին, երկրի երեսը ճոթուելով, Ալագյազի սրտիցը դետնի տակովը ճանապարհ բաց անելով, բերանը փրփրով լիքը, աչքերը խոժողած՝ դուս ա պրծնում կատաղած՝ որ իրան պատկողների երեսը տեսնի, նրանց սիրտը հովացնի, քնելու, զարթնելիս՝ երկնային ցողը նրանց հրեսիցը գողանա, իր ցուլը նրանց վրա թափի, բայց ա՛խ, գլուխը քանդված տեսնելով վրի շինած ապարանք՝ բրիշակ, եկեղեցին՝ սվերտիկ, շորս կողմը նրանց հմքի, սեղանի քարերը՝ արխաթաթախ, մամուսալատ, փշրված ընկած, բերանը կրկին բաց

ա անում, որ արտասուները կուլ տա, էլ եդ իր փորը տանի, բլրի շորս կողմը պտտում, ուրվում, խոտ ու ծաղիկ պոճոկում—սուս մունջ՝ իր ձենը փսրը քաշում, աչքը խփում, ջուրը հողի, քարերի տակին ցրվում, էլ եդ դետինը մանում ու կես վայր առու դառած՝ գնում Երեւանու դաշտը՝ որ նրա էրված խորովված սիրտը հովացնի էլա, Ապարանու սուրը, տարաբախտությունը էջմիածնին, Վաղարշապատին, Արմավրին, Երասխին, Մասսիս պատմի, ու նրա Սև ջրի դառը արտասուները իր հետ խառնի, որ Արարատի սրտիցն ու աչքիցն՝ ահագին գետի պէս, լուռ, հանդարտ դուրս ա դալիս, Արարատյան դաշտի քանդված, սվերած երեսը տեսնում, վրդները սուք ահում, ու քիթ ու պոռնոգ ալի արտասուներով լիքը, ախուր երեսը՝ ահագին ղամշով ծածկած, քամու առաջին, թշնամու ձեռին ծալվելով, շոքելով, կանգնելով՝ մյուս սարերի աչքի ջուրը՝ որ էստեղ էկել, ծովացել, կանգնել են, ղամշի ու իլլունի միջումը կորել, վերցնի, դնա խոր Վիրաբա, Արտաշատա դոճվն անց կենա, ու տրտում Երասխի հետ՝ Զանգին ու Գառնու գետն էլ մեջն տնեն, որոց մինը Սեանա աչքիցն ա կաթում, մյուսը սուրը Գեղարդա սրտիցը բղխում, երեսները կաշին ու—սուգ անելով, գոռալով, նոյան, նախիջհանի, Մարանդի դերեզմանի, նարեկա վանքի, Սյունյաց դաշտերի սրտերնեքը հովացնելով՝ աչքները սրբելով՝ գնան, Քուռն էլ մեջ անեն, իրանց արտասուները նրանց հետ խառնեն ու տանին, Կասպից ծովի սիրտն ածեն, նրա ալի ջրումը կորչին, պարսից նավերը ջախտափուրթ անեն, ռուսաց նավերը իրանց քամակի լրա տանին ու բերեն, որ ճամփին չհուսահատվի, չբեզարի ու էն իր բարի ոտը մեր աշխարհիցը չկտրի, որ բալքի մեր հայրենիքը՝ նրանց

Հին Երեւան. Աբովյան փողոցի Նախկին Տեղաբ

Առվ-Տեսակաճ Երեւան. Աբովյան փողոցի Աջոտ

արծիւի թևերի տակին զսրտանան, մեծանա, դարդերը մո-
ռանա ու էլ եղ՝ իր առաջին փառքին հասնի:

Վերջ հայաստանիս պատմական
վեպից. 1810.

Զանգի՛, Զանգի՛, հրաշագեղ Զանգի՛. դու տակա-
վին տաժում ես քո սուրբ վրեժխնդրությունը, դու ահեղ
թնդյունով տակավին զիմադրում ես, դղրդում ես հար-
ձակվելով ու բարձրաձայն գոչում. «Ելե՛ք, Հայկազյան
սերո՞ւնդք քաջագունք, առե՛ք զհենք, վահան՝ բարենունդ
դավաններ, խփե՛ք, փշրեցե՛ք ձեր թշնամիների դունդը,
իրար հոգի տվե՛ք, իրար թիկունք եղե՛ք: Թո՛ղ ջախ-
ջախվի ստոր պազանք. Ռուսաստանի հզոր բազուկը թող
ձեզ հենարան լինի, նրան ղոհվելը, թող լինի ձեր ջան-
քը: Իմ մեծ քրոջ Վուգային, ես,—իմ քույր Երասխը համ-
լույր տանք Կասպյան ալիքներում: Նա յուր բարություն-
նը, ես էլ իմ շարությունը միմյանց խառնենք մեր մոր
ծոցում: Ես իմ Սեանա օրհնության մաղթանքը, ես իմ
սուրբ Մատիսի հայրական ողջունը տանեմ, մատուցեմ
իմ սիրելի քրոջը՝ բերեմ ձեզ նրա ավիտաբեր ողջունը:

«Ես խղճալի օրհորդս չէի մեղավոր, որ չար թըշ-
նամին մտալ մեր դաշտը, այլ դառամջալ, հինավուրց
քույրս՝ Արաղը թույլ տվեց նրանց գալ բռնությամբ,
անկոչ կերպով: Տեսնելով իմ ծերունի սկեսրայր Մա-
սիսին՝ ծածկում եմ գլուխս, փակում եմ երեսս, որպես-
զի քաղցր, ձյունահեր ալևորը ծիր հաստկում դառնու-
թյամբ չլցվի: Իմ քույր Երասխը, իր անհաշտ բնությամբ
հանգիստ ու զառար չի տալիս խեղճին՝ ճեղքում է,
պատռում է նրա ոտքերը ցայտամար: Ես պարտավոր
եմ այդ վերքերը խալառ փարատել, բուժել...»

«Բացե՛ք ձեր ճակատները, - ցնծացե՛ք երկար. իմ
քաղցր քույր Վուգան միշտ հեղա ձեր ճարը: Ես միշտ
մտերիմ կլինեմ նրան, նա էլ յուր քաղցրությունը միշտ
կտա ձեզ, որդիներս: Այս անխղիւր կապը, այս սրբա-
ղան սերը կմնա մեր մեջ մինչև հավիտյան»:

«Զանգի: գրվածքից. 1810.

Ռուս անունը պետք է մեզ համար լինի սուրբ, ինչ-
պես և նրա արյունը, որով մենք ազատվել ենք ընդ-
միշտ, նույնպես սուրբ պետք է լինի և նրա կամքը, որի
Եւրօթ մենք ապրում ենք, կատարելապես պաշտպան-
ված լինելով մեր հայրաքի և հայրենիքի բոլոր թըշ-
նամիներից: Աշխատենք, ըստ մեր կարողության և
հնարավորության, ձեռք բերել օգտավետ գիտություն-
ներ, կրթել մեր միտքն ու սիրտը, ձեռք բերել ոռոս լեզվի
գիտություն և բարի քաղաքացիներ լինել: Սրանով, հենց
միակ սրանով, քան մի ուրիշ բանով, մենք կարող կլի-
նենք միանալ ոռոս մեծ ազգի հետ, որի միայն անունը
ներշնչում է ամենքին, մինչև իսկ օտարին, սեր և անձ-
նվիրություն. լինենք դաստիարակված, այդ մի իսկական
բախտավորություն է ամեն մարդու համար, իսկ մեր
հոգացող կառավարությունը, որի ձեռքից ամեն բան
կղա, երբեք չի մոռանալ իսկական քանքարը և ընդու-
նակությունը և չի թողնիլ սուտնց պատշաճ ուշադրության
ու վարձատրության:

կիցցե՛ք Ռուսաստանը...

«Համառոտ հաշվետվություն Երևանի
դավառական դպրոցի կացության, կաղ-
մի և գործունեության մասին» ղեկու-
ցումից. 1845.

Որեւէ լեզու սովորելու նպատակը կալանում է նրա-
նում, որպէսզի նրանով ժամանակավոր օգուտ ձեռք բե-
րենք հանրային կյանքում, իսկ առավել ևս կրթենք մեր
միտքն ու զգացմունքները՝ կարգաւորել տարբեր ստեղծա-
գործութիւններ այդ լեզվով և նրա միջոցով մտերմա-
նանք այն ժողովրդի ոգու հետ, որի լեզուն մենք սովո-
րում ենք:

Եվ այդ տեսակետից արեւելյան, կամ արեւմտյան
լեզուներից որը կարող է ալիւի օգնել մեր ազգին, եթե
ոչ ռուսերենը, որի օգուտը և առավելութիւնները պար-
տադրեցին անգամ մեր ժամանակի կրթված ժողովրդ-
ներին զբաղվել նրանով, ևս առավել հայերին, որոնք
տեսնում են նրա ուսումնասիրութեան ողջ անհրաժեշտու-
թիւնը, և զգում են նրա այն օգուտը, որը կարող են
նրանք ստանալ ինչպէս պետական ծառայութեան մեջ,
նույնպէս և հանրային կյանքում:

«Քերականութիւն ի պէտս հայ
ժողովրդի ըստ Տառլի» զրբին կցված
առաջարանից, 1839.

... Հավակնում եմ խոնարհարար խնդրել Ձեր բա-
րեճնութեան համէլի հիշյալ անձերից պահանջել ինձ
պատկանած 28 ռուբլի 38 կոպեկը և այդ պատճառից հա-
նելով 8 ու 38 կ. մեր անմահ տաղալիսու Կոնիսվին կա-
սուցելիք հուշարձանի համար:

Անդրկովկասի գաղութների պ. վե-
րատեսչին գրած թղթից, 1844.

ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԸ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՄԻՔ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

[խաչատուր Աբովյանը]... աշխատում էր, որքան
հնար ունէր, վառել հայերի սրտի մեջ լուսավորութեան և
ուսման եռանդը, որով ինչպէս ամենայն ազնվամիտ
բանտպետ մարդ, հույս ունէր ջերմացնել այն սառնու-
թիւնը և պաղութիւնը, որով պաղած էին հայերը առ-
հասարակ:

Գեորգ Գեղամյանի մանվան աս-
թիվ գրած հոդվածից, 1858.

Բարի հիշատակի արժանավոր Աբովյանի, «Վերք
Հայաստանի» անունով, գործը—է ազգային բանաստեղ-
ծության մի հարազատ գաղափար... Այդ աշխատության
մեջ մարմին է առել ազգի հոգին, ազգի ներկա վիճակը,
ազգի հասկացողությունը: Այստեղ, սրպես մի կախար-
դական հայելու մեջ ցույց է տալիս բանաստեղծը հայոց
ազգի բնառնական կյանքի անշուք և անմխիթար պատ-
կերները, այնտեղ տեսնում ենք դուռների տանուսյար-
քը, ծանոթանում ենք նոցա հասկացողության հետ: Բա-
րեխիլձ բանաստեղծը հանդիպեցնում է մեզ հոգևոր
մարդերի, խոսեցնում է նոցա չուրյանց հասկացողու-
թյան պես այս և այն բանի մասին, պատկերացնում է
մեր առջև նոցա ունեցիկների հասկացողության վիճա-
կը, սահմանում է այն տխուր հարաբերությունը, որ կա
նոցա մեջ: Մենք տեսնում ենք այդ Ապոլոնյան հայելու
մեջ հայկական կյանքի մեռած պատկերը, տեսնում ենք,
թե ինչպես այդ մեռելային դաշտի զանազան կետերում
խլրտվում է առաքինությունը և հովվական կամ նահա-
պետական ժամանակների հասկացողությամբ ընդդեմ է
զինվորվում այս կամ այն անիրավության, թե ինչպես
հալածվում է այս առաքինությունը և պատճառ է լինում
բյուր կաթիլներով արտասուքի: Նա ցույց է տալիս Ազա-
սու ընկերներով, թե ո՛չ բոլորովին սառել է հայկական
սրյունը Հայաստանի զավակների երակներում, ցույց է
տալիս թե մի հերոսի հրավեր, ազգի իրավունքների,
կրոնի և ազատության անարգվելու վրեժը մի թշնամուց
հանելու համար, դեռևս տեղ գտանում է ազգի երիտա-
սարդների սրտի մեջ... Տեսնում ենք այն հայելու մեջ
սլարսիկների բարբարոս վարեցողությունը մեր խեղճ
ազգի հետ, մեր ազգի հարստահարված վիճակը. այս-

տեղ ցույց է տալիս բանաստեղծը այն հարաբերությու-
նը, որ մի անկիրթ ազգ կարող էր ունենալ դեպի մի
բռնակալ իշխանություն:

«Մեռելափայտ»-ից, 1859.

«Վերք Հայաստանին» և «Սոս և Վարդիթեր» հիմք
դրին արդյան ազգային վիպասանության:

«Նրբաբեկ Սոս և Վարդիթեր» աշ-
խատությունից, 1864.

ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Ուսումնական բազմահայաց կրթություն չտուցալ
նա Գորպատում, բայց ուսում ճանաչել յուր անձը, սիրել
յուր ազգը և աշխատել նորա զավակների կրթության վե-
րա, որպես քաջ դաստիարակ, որպես սիրող ուսուցիչ,
որպես քաղցր խնամակալ ու հայր և բարեկամ յուր աշա-
կերանների համար...

Հայոց Հելիոնի վերա դասիք չեն բուսանում ար-
ժանի գլխի համար. բայց փույթ չէ. Աբովյանը, ազգի
մեծ բարերարը, թեև վաղուց արդեն մոռացված յուր
հայրենիքում, այնուամենայնիվ փառավորվում է և պի-
տի միշտ փառավորվի...

Մ. Նալբանդյանի Գեորգ Քեղամ-
յանի մահվան առթիվ գրած հոգվածի
խմբագրական ծանոթությունից, 1858.

ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆ

Հայրենական վառվուռն սեր մը, հնարավոր երեւա-
կայություն մը և նուրբ դիտումներ կգտնվեն [«Վերք

Հայաստանի»] գրեթե ամեն էջերու վրա... Տեղ տեղ
այնպիսի մանր և լիարժեք նկարագրություններ կան,
որ Պալլադի կամ Էոմեն Սյուի գրվածքներն վար չեն
մնար և վիտաբանի թանկագին տաղանդ մը կհայտնեն:

«Պալլադի Արտվան» հոգվածից, 1859:

ՊԵՐՃ ՊՌՈՇՅԱՆ

«Վերք Հայաստանի» և Խաչատուր Արտվանյանց բառե-
րը լափնցին իմ հետաքրքրությունս, դեռ չբացած մի քա-
նի անգամ շվարածի նման ձեռքումս շուռեշուռ ավի և
սկսեցի հառաջարանից:

Դժվար է ինձ պատմել այն տպավորությունը և այն
հեղհեղուկ զգացմունքներս, որ անընդհատ միմյանց
հետևում էին. մի րոպե արտասուք տրտմության, մյուս
վարկյանին արտասուք ուրախության, երրորդ ակըն-
թարթին նստած տեղս անհեթեթ ոստոսություններ և ես ինչ
գիտեմ ընչեր էին պատահում հետս... Ինչ նորանշան և
սքանչելի երևույթ մեր գրականության մեջ, ուր էր մինչև
հիմա այս անդին դանձր թաքցրած:

«Հուշեր»-ից:

ՍՄՐԱՍ ԽԱՇԱԶԻԶ

Առաջին արտասուքը, որ... ընկավ հայրի վերքի վե-
րա, էր Արտվանի սքանչելի գործը՝ «Վերք Հայաստանի»:
Հայոց ժողովուրդը առաջին անգամ լսեց՝ յուր հա-
րազատ ձայնը յուր ցավին ցավակից Արտվանից:

Անմահ է մարդկեղեն սրտի գաստիարակ Արտվանը:

«Հրապարակախոս ձոյն» աշխատու-
թյունից, 1881:

ԲԱՅՅԻ

Արտվանի «Վերք Հայաստանին» հրաբխային զորու-
թյան առաջին ժայթքումն էր:

Սկսվում է ուս-թուրքական 26 թվականների պա-
տերազմը: Պարսից լծի տակ ճնշված, և դարևոր ստըր-
կության մեջ մաշված հայերը, ընդհանուր ոգևորու-
թյամբ, սպասում են ազատության՝ ուսաց զենքի շնոր-
հիվ... Հայերը ամենայն անձնանվիրությամբ մասնակե-
ցում են ուսաց կռիվների մեջ: Նրանցից ամեն մեկը
ցանկանում է իր հայրենիքը փրկված տեսնել մահմեդա-
կանների բռնակալությունից...

Այդ ժամանակներում հայտնվում է Արտվանը, և
որպես թարգման հայերի զգացմունքի և ցանկություն-
ների, գրում է իր «Վերք Հայաստանի» կոչված վեպը:

«Պ. Հայկունու կրիտիկան և «Կայ-
ծերը» հոգվածից, 1883:

Ռուսահայոց նոր գրականության մեջ վիպագրու-
թյան առաջին օրինակը տվեց Արտվանը: Նա դրեց մի
վերք միայն, և յուր հետևից բարձր տվեց հետևողների մի
ամբողջ շարք...

Պետք է մի առանձին բախտ, կամ հանգամանքների
պատահական դիպված համարել, որ մեզանում վիպա-
գրության առաջին հիմնաքարը դրեց մի ճշմարիտ վար-
պետ, մի լավ պատրաստված մարդ, որ ինքը գյուղացի
լինելով, սկսեց գյուղից: Եվ այսպես, մեզանում դեռ
քառասունական թվականներում... ստեղծվեցավ այն,

որ կոչվում է ժողովրդական գրականություն, և որը այժմ միայն սկսվել է ուրիշների մոտ...

Արուստանից հետո շահառնվեցան դսրեղ տավանդներ, որ ավելի խոր թափանցեին դշուղական կյանքի բուրն ծալքերում և, նրա մեջ նոր տարրեր, նոր երևույթներ գտնելով, ավելի հետաքրքիր դարձնեին իրանց աշխատությունները: Թողյալ այդ, Արուստանի հետևողները՝ Արուստանի անշնորք աշակերաններ եղան:

«Վերադարձությունը սուրահայերի մեջ» հոգվածից, 1887:

Լ Ե Ո

«Վերք Հայաստանին» վեպ է անվանված: Բայց իսկական վեպ է դա արդյոք: Ո՛չ, իսկական վեպ լինելուց առաջ նա «Հայրենասերի ողբ» է: Այս բառերը ինքն ըստ ինքյան շատ լավ բնորոշում են դրվածքը: Արուստանը վերցրել է մի սև գիծ հայ ազգի պատմական սև ճակատագրից և դրա վրա թափել է իր սրտի տմբողջ կրակը, իր ծովացած զգացմունքները: Իբրև իր հայրենիքի ցավերով տոչորվող մի մարդու հառաչանք՝ «Վերք Հայաստանին» աննման է: Նա զուտ ժողովրդական մի արտահայտություն է: Եվրոպական կրթություն ստացած, Դյոթեի և Շիլլերի գործերով սնված Արուստանը, վերցնելով այն թուղթը, որի վրա պիտի գրեր «Վերք Հայաստանին» առաջին տողերը, հեռու դրեց կիրոպականը, գեղարվեստի կանոնները ու շափերը, դարձավ ժողովրդի հարազատ զավակ, գյուղացու որդի, ու սկսեց գրել ոչ իբրև Դորպատի ուսանող, այլ իբրև քանաքեռցի, իբրև

մեկը այն ժողովրդական երգիչներից, որոնք ունենում և սիրում են շունեն, բայց լցված են աստվածային շնորհքով:

Ով մի անգամ կարդա «Վերք Հայաստանին», նա չի մոռանա սրտի արյունով գրած այդ պատմությունը:

Նրա [«Վերք Հայաստանին»] մեջ մեզ կախարհողը դադարի միջև է, որ ոգևորել, հրդեհել է հեղինակին և ստացել է այնքան վեհ ու սքանչելի կերպարանք:

Եվ այսպես. «Վերք Հայաստանին» իր ամբողջությունը մեջ... հայրենասիրական զեղումների մի եռացող հերձանք է, դարերով լացած մի ժողովրդի բղբն ու կոծը, որի համար հարկավոր էլ էր շատախոսությունը, քանի որ անհուն տառապանքները մի ասիացի ժողովրդի բերանում չեն կարող կարճ նկարագիր ունենալ, առանց չափազանցությունների, առանց խիտ, վառվռուն դույնների: Դա մի կրակված մետեոր էր, որ հանկարծ երևաց մեր հորիզոնում և այլևս չկրկնվեց: Չէր էլ կարող կրկնվել, որովհետև այնպիսի բարձր, սրբազան հափշտակություն, որ թելադրեց Ազատու պատմությունը, շատ հազվագիպ, շատ բացառիկ երևույթ է. նա մյուս անգամ չայցեղեց նույնիսկ Արուստանին, ո՛ր մնաց թե ուրիշներին: Իբրև ալդալիսի բացատրիկ դրույթան արդասիք, «Վերք Հայաստանին» մինչև այժմ էլ մի հատիկ է մեր գրականության մեջ—բանաստեղծական մի ըմբոստ, հրաբխային զեղմունք, որ կապրի միշտ...

«Ռուսահայոց գրականությունը»
աշխատությունից, 1904:

Մինչդեռ հյուսիսում պանդուխտ դրողները հայ ժողովրդի տառապանքներն էին երգում, այստեղ՝ մեղանում կոտորածների ու տառապանքի տակ հեծող ժողովրդի միջից դուրս են գալիս բնաշխարհիկ դրողներ— եռաշ. Աբովյան, որն իր հերոսը հերկայացնելով այդ կրակի գծովների մեջ, հայրենի հողի վրա, սրտում ահագին դարդ ու ցավ ամբարած՝ հերոսի բերանով իր մաղձն է թափում բռնության և անարդարության դեմ:

Խ. Աբովյանը առաջին անգամ իր հերոս Աղասու բերանով բմբուստացման դրոշակ է պարզում ընդդեմ բռնության և իր «Վերջ Հայաստանի»-ով աշխատում է բմբուստացնել հայ ժողովուրդը:

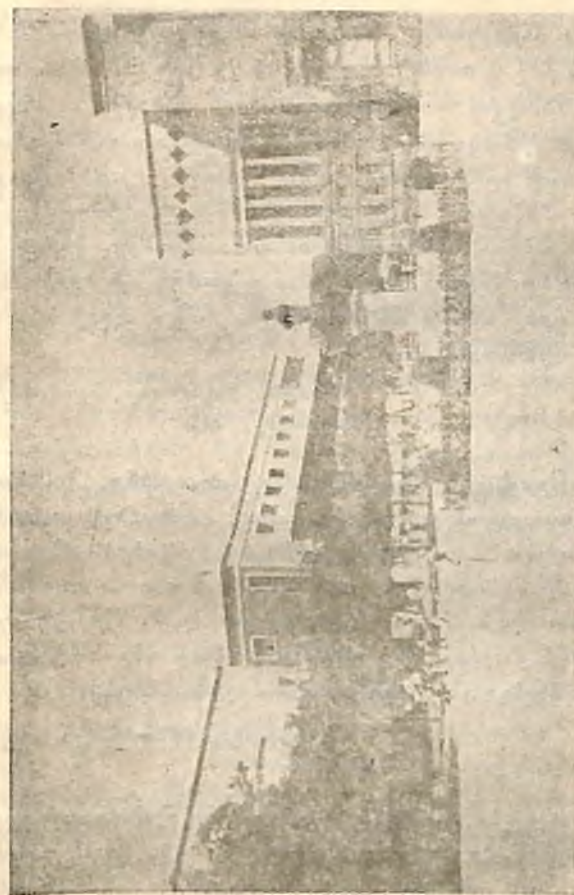
«Վյանն և գլխանությունս դատախառնությունից. 1907»

Դա մի տաղանդավոր դրողի արձան չի, դա մի անհատի արձան չի¹, դա հայ ժողովրդի վերքոտ սրտի արձանն է, որ կանգնելու է այնտեղ՝ Արարատի սրբազան դաշտում սերունդներին ու դարերին ի տես, որ տեսնեն, թե քանի սուր կա ցցված նրա մեջ, քանի դարդ ու ցավ:

Պետք է կանգնի հավիտյան ու անլուծի պատմի աշխարհքին հայի տանջանքն ու տենչանքը:

... Թող լսեն և երկինքը և երկիրը: Եվ պետք է լսեն, որովհետև այստեղ արդեն հայի լեզուն չի, որ խոսում է, բերանը չի, որ պատմում է, կրակված սիրտն է, որ

¹ Խոսքը Խ. Աբովյանին արձան կանգնեցնելու մասին է:—Նուգմ.:

(ամբ. վիճակի դաշտում)
ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶԱՆԻ ԿՐԹԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՍՈՒՆԻՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԲԱՆԱԿԱՆ

այրվում է երկիրը բռնած, տանջված հոգին է, որ մորն-
չում է մինչև երկիրնք»

«Սմենըը միասին» հոդվածից, 1910:

Խաշ, Աբովյանը... երեխուց աչքը բաց արավ՝ տե-
սավ՝ թե ինչ տնասելի նեղություն էր քաշում մեր ազգը
էն ժամանակվա պարսից տերության ձեռքին ու ազգի
էս ծանր վիճակը վերք դառավ՝ կալավ սրտին: Մեծա-
ցավ, օտար երկիր գնաց ուսում առավ, իր սրտի վերքն
էլ հետը մեծացավ ու խորացավ: Ահա էս խոր վերքը,
ի՛հա աչքի տեսած տանջանքն ու տառապանքը, կոխվն ու
քաջությունը հրեղեն լեզվով նա պատմեց մի գրքի մեջ՝
անունը դրեց «Վերք Հայաստանի»: Մեր ազգի սիրած
«Վերք Հայաստանին»:

«Արձան Խաչատուր Աբովյանին»
հոդվածից, 1911:

Խ. Աբովյանը մի մոլեռանդ ուսաներ էր, նրա
«Վերք Հայաստանին» հայ ժողովրդի տանջանքի ու տեն-
ջանքի արտահայտությունը լինելով հանդերձ՝ միաժա-
մանակ մի ողևորված ջատագովություն է ուս ազգին ու
նրա պետական ուժին, և առաջ քաշել Խ. Աբովյանին,
կնշանակի հայերի մեջ արժարժեղ նաև սեր ու համա-
կրանք դեպի ուս ազգն ու ուս պետությունը:

«Անդիտակից թշնամիներ» հոդվա-
ծից, 1913:

... Այսպես, դարեր շարունակ մեր թշվառ աշխարհ-
քում տիրում էր նույն բռնակալությունը, նույն հալա-
ծանքը, նույն դժոխքը: Եվ դարերից հետո էլ՝ Զաքարիա
սարկավազից հետո՝ նույն Քանաքեռ դյուլում աչքը բաց
անելով՝ Խ. Աբովյանը իր աչքով տեսավ նույն զարհու-
136

րելի վիճակը — պատկերներն ու նույն դժոխքը, որ և ա-
մենայն հարազատության մեջ պատմեց ու ողբաց իր «Հայ-
րենասերի ողբի» մեջ. սակայն նա տեսավ այնտեղ և ա-
ռաջին հանդուգն ապստամբությունն այդ բռնության դեմ
Աղասու խոսքերը, որ հայ ժողովրդի բացարձակ ու
բարձր բողոքն էր պարսից կառավարության դեմ, որի
պատկերը «Վերք Հայաստանի» մեջ հանդիսանում է
Աղասին, տեսավ փրկության հույսը, որը սպասում էր
հայ ժողովուրդը Ռուսաստանից, տեսավ և այդ դժոխքի
ալերումը՝ Երևանի առումով: Այս է պատճառը, որ նրա
«Վերք Հայաստանին» և՛ հայրենասերի ողբ է կսկիծով ու
հառաչանքով լիքը, և՛ ազգային դյուցադնեղություն է,
որ ուժ ու հպարտություն է շնչում, և՛ բարեբարվածի ու
փրկվածի ներքող՝ ողորված ուրախության արտասուք-
ներով, երախտագիտական բացազանչություններով ու
օրհնություններով: Եվ ամենք, ինչ որ դուրս է գալիս
նրա մրախից, նրա բերնից, նրա դրչի տակից, անկեղծ է,
լիասիրտ ու ճշմարիտ, որովհետև ինքն ապրել, աչքով
տեսել, ականջով լսել ու պատմել է:

Երևանի առումով, Ռուսաստանին միացավ Մասիսի
էս կողմը դռնվող հայությունն ու այդ օրվանից հայ ժո-
ղովրդի կյանքի ու պատմության մեջ բացվեց մի նոր
շրջան: Կատարվեց Կովկասի հայության դարավոր տեն-
ջանքը: Ցնծությունն ընդհանուր էր, սրտալի ու մեծ,
ինչպես ընդհանուր ու մեծ էր դարավոր «Վերքի» ցավը:
Այդ ցավի ու ցնծության հրաշունչ արտահայտություն
կղավ Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանին»:

Այդ գրքի մեջ է ամփոփված հայ ժողովրդի վերջին

ժամանակների տանջանքներն ու տենչանքները և դադար-
նիքն էլ հենց դրա մեջ է, որ նա մեղանում համարվում է
մի սրբազան դիրք:

«Վերք Հայաստանին» ամենից սուաջ նշտ համար է
սիրելի, թանկ մեր ժողովրդին, որ հանդիսանում է հրա-
թալի բերան ամբողջ ազգի, կրակոտ բողոք ընդդեմ ասի-
ական կոպիտ ու խավար բռնակալության, հարազատ
թարգման հայի պատմական տրամադրության, մի հին
ցանկության—տեսնել ռսին իրենց աշխարհքում:

Եվ արձագանքն այնքան նշանավոր ժամանակի և
դիպքերի, որ հայի համար բերին մի նոր դրություն, մի
նոր օր ու կյանք:

Հայ ժողովրդի վերքի կակիծն է ու հառաչանքը, որ
ծխում է գրքի մի ծայրից մինչև մյուսը: Եվ ինքը, պա-
տանի և. Աբովյանը «էդ խառը, դառը, ալեկոծյալ ժա-
մանակին» միշտ մեջը, մին ինքն է էրվում, մին իր ալե-
կաուր ձենն է լսվում, թնդանոթների դռոցի ու ժողո-
վուրդների վախասունի միջից:

Պատմական մի ամբողջ էսոթիսա, կարևոր մի շրջան
է տալիս պատմական «Վերք Հայաստանին»:

Ահա էդ համազդային տենչանքի ու իմաստության
բերանն է հանդիսանում մեր աշխարհքում «Վերք Հա-
յաստանի»-ն՝ մեծ տանջանքի, մեծ պատերազմի ու մեծ
հույսերի ժամանակի դիպքը:

«Ռուս-պարսկական պատերազմը և
Աբովյանը» աշխատությունից:

Աբովյանը կամ Սրվանձությանը, իրենց հետևորդնե-
րով, լեզվական տեսակետից, իմ երևակայության առջև
պատկերանում են ճոխ պարտեզի մեջ, ուր փթթում ու
ծաղկում են Հայաստանի կլիմային հատուկ փարթամ ու
շքեղ ծաղիկները:

Ճշմարիտ է, նրանց մեջ կան նաև դրսից, հեռունի-
րից փոխադրած ու պատվաստված շատ ծաղիկներ, բայց
բոլորն էլ կենդանի ծաղիկներ են, վառ ու սլաքառ
երանգներով, զարմանազան ձևերով ու առանձնահա-
տուկ բուրմունքով:

Եվ ահա նրանք, մի Աբովյան կամ մի Սրվանձության,
էս կենդանի ծաղիկներից են կազմում իրենց փնջերը,
որոնք, ինչպես էլ կապված լինեն, միշտ հոտավետ են
ու հրապուրիչ:

«Հայոց դրական լեզվի խոյրերնե-
րու» ղեկուցումից, 1916:

ԱՎ. ԽԱՅԱԿՅԱՆ

Նա, որ Մասիսի երկնահույս բարձունքից տեսել էր
հայ աշխարհը իր լեռներով, հովիտներով, լճերով, և իր
մեծ հոգում դրոշմել էր նրա սրբազան պատկերը, նա,
որ զիշերներ էր լուսացրել նվիրական մազադաթների
վրա և ընդգրկել էր հայ ժողովրդի հազարամյակների
պատմությունը, նա, որ անձամբ իսկ ճանաչում էր ժա-
մանակակից հայ ժողովրդին՝ գյուղացուն ու քաղաքա-
ցուն, նրա լեզուն, ավանդները, կենցաղը, ցավն ու կա-
րիքը, և վերջապես նա, որ եվրոպական հոգեկան կուլ-
տուրան յուրացրել էր, դիտեր լեզուներ, կարդացել էր
մեծանուն հանճարներին, համայնագետ էր, ստեղծա-

գործական կարողութիւններով լի, բազմախղճմանի
դարգացած, ձեռներեց, նա՛ միայն կարող էր դառնալ
առաքյալ, վերածնող, վերանորոգիչ, հիմնադիր ջրա-
բաշխական նոր բարձունքի, որից պիտի ծագում առ-
նին գրականութեան նոր դետերը—դուլցադնեղութիւն,
քնարերգութիւն և այլն, և ուրիշ ոչ ոք:

Աբովյանը խտայումն եղաւ հայ ժողովրդի երա-
զանքների, ձգտումների, ցավերի ու տառապանքի, նրա
հոգու և իմաստութեան, նա եղաւ հայ ժողովրդի լեզուն,
սրտագին լեզուն:

«Վերք Հայաստանին» դա գիրք չէ, միմյանց հետեից
շարված տառեր, թուղթ ու մեկան, չափված, ձևած, դա՛
հոգուց պոռթկած, սրտի խորքից շղթայագեղծված մըրը-
կաբաշխ չէ՝ հրաբուխին շաւեա 1840 թվին դարերով
լուծ Մասիսը պոռթկաց կրակ ու բոց, և հեղեղեց, և
շարժեց հայոց աշխարհը բովանդակ, այնպես էլ նույն
թիւին—Աբովյանի մեծ սիրտը... հեղեղեց և կրակ ու բոց
որոտաց, և շարժեց հայ ժողովրդի ներաշխարհը բովան-
դակ, և կայծակի նման ճեղքեց ապագայի մութն ու
մռայլը, ցույց տվեց փրկութեան ուղին—հայ ժողովրդի
ազատագրման—անկախութեան ուղին—պահպանումն ու
պաշտամունքը մայրենի քաղցր ու մեծաքանի լեզվի,
լուսավորութեան, անձնագոհ հայրենասիրութեան, ու-
րալի, հերոսական քաջագործութեան:

Ջարմանալի՛, անհունորեն զարմանալի հրաշք-
երևույթ է Վերք Հայաստանին:

Այնտեղ Հայաստան՝ աշխարհն է իր տարերային-
տիրտանային պեղածներով, որոնք դարձել են բնապաշ-
տական, կոսմիկական երաժշտութիւն, օրատորիաներ:
Այնտեղ հայ ժողովուրդն է՝ իր միջակաւ և պատմական
անցյալով, իր հին առասպելներով և ավանդութիւննե-
րով, մի հին ազգ, որը կոթնած դարերի վրա, զինված
իր երկաթե տոկունութեամբ, իր հոյակապ ճարտարապե-
տութեան բեկված կոթողների շուրջը, թեև ցնցոտիների
մեջ, սակայն հարուստ է փառավոր անցյալի ծիրանին
հագած...

Նա չեմ կարող որոշել թե՛ ի՞նչ է Վերք Հայաստա-
նին»: Թողնենք նրա տեղը համաշխարհային գրականու-
թեան մեջ, դա երկրորդական, մեզ չհետաքրքրող հարց
է, սակայն նրա տեղն ու դերը մեր նոր գրականութեան
մեջ եզակի է, անմրցելի: Նա մեզ համար համերժական
մի բան է, որին անուն չեմ կարող տալ:

Մեր գրական ամեն տեսակների սկիզբն է նա,—
դուլցադնեղական է և լիրիկական, բոցավառ դիդակտիկա,
ապոստոլիկ քարոզներ:

Սատիրա, յոսփոր, ֆոլկլորային անբավ նյութ, խառ-
նելված միմյանց հետ:

Հանճարեղ հանդուլց բոմանտիզմի, ռեալիզմի, նա-
տուրալիզմի: Անոսանձ, փոթորկալուռ երևակայութիւն,
անհանգիստ կայծակնալից հոգի, մտորումների, մտքի
թռիչքների, բուռն, հախուռն զգայմունքների մշտահուլ
օվկիան... և վերջապես մեր համազգային, դարերի և
դարերի պաֆոսը, մեր կիրքը—հայ ժողովրդի ինքնորո-
շումը, ձերբազատումը բռնակալներից, օտար տիրապե-

տություններին, մի համառ, անխորտակելի, անփոխա-
րինելի պաշոս...

Նաչ. Աբովյանը մեր նոր միջին է, մեր նոր Մհերն է
նա՝ ազատագրված, շղթայազերծ:

Ժողովրդի իմաստուն բնազդը նրան չի մեղցրել Քա-
րաշատ Հայաստանը նրա վրա քար չդցնեց, որովհետև նա
չի մեռել, նա գերեզման կունենա միայն հայ ժողովրդի
հետ, իսկ հայ ժողովուրդը, ինչպես ամեն մի ժողովուրդ,
հավիտենապես տնմահ է. նա երբեք չի մեռնի:

«Նաչատուր Աբովյանը և «Վերք
Հայաստանին» հոսից, 1940:

ԴԵՐ. ԴԵՄԻՐՅԱՆ

Մեր աշխարհաբարի մեծ նվաճողը մարտնչեց ոչ
միայն այդ լեզվի հաղթանակի համար. նրա կռիվը նաև
այդ լեզվի բովանդակության համար էր, առաջին հերթին
գրականության, իսկ եթե մենք ուշադիր շարունակենք
մեր դատողությունները՝ ապա կնկատենք, որ Աբովյանը
պայքարեց ի վերջո նաև գրական ժանրերի համար՝ իբրև
գրականության ձևավորման հիմնական խնդիր:

Լեզվի և դարձակալան ալլ տառիկաների ուսուցիչն
սկսեց աշակերտների ընթերցանության գրքից և վերջաց-
րեց լայն ժողովրդական գրական ստեղծագործությունամբ:
Եվ այն, որ նա մինչև այդ գրել էր և «գեն դրել», մենք
այդ, որքան էլ գեղարվեստական տարերք ունենային՝
չէին դառնել նրա հոգեկան կուտակման, նրա բուն էու-
թյան, նրա հուզական լիցքի արտահայտությունները:
Աբովյանը դառավ Աբովյանին «Վերք Հայաստանի»-ով,
հայտնագործեց իրեն:

«Վերք Հայաստանին» ողնաշարը արևելյան վիպա-
սանությունն է, որի կառուցվածքի ու բովանդակության
մեջ մտել են եվրոպական ոտմանի էլեմենտները:

Աբովյանն առաջարկեց և ինքն էլ իրագործեց—ա-
րևելյան վիպասանության ժանրը՝ իբրև ամենամոտ և
հարազատ ժանրը իր ժամանակի ժողովրդի համար:

Ի՞նչ եղավ հետևանքը: Նա գործեց ահագին տպա-
վորություն իր ժամանակակիցների և հետնորդ գրական
սերնդի վրա: «Վերք Հայաստանին» դառավ մեր ժողո-
վրդի այն զիրքը, որ նա միշտ որոնում էր քաղաքի խա-
նությունը...

Ժողովրդական դրականության սկիզբը դրվել էր
ժողովրդին հարազատ ժանրով: Լեզուն ժողովրդական
էր, ոճը նույնպես, նյութը նույնպես: Գրական ուղղու-
թյունը չէր սկսված հեռվից, որ կարիք լինեք հետզհետե
մոտեցնել ժողովրդին: Նա արդեն ժողովրդի մեջն էր:
Գիրքը կախարհեց հեռագա քնթերցողներին աչնպես,
ինչպես և գրողներին:

«Նաչատուր Աբովյանի գրական
ժանրերը» հոգվածից. 1941:

ՍՍ. ՋՈՐՅԱՆ

Անցյալ դարի 30—40 թվականների հայ խավար
իրականության մեջ Աբովյանը պատկերանում է ինձ
ինչպես մի լուսավոր մետեղ, մի պիսաստղ, որի մեծու-
թյունը, ստիպյալ, չհասկացան ժամանակի մարդիկ,

ինչպես լեռան ստորոտում դանվողները չեն կարողանում
զաղափար կազմել նրա բարձրության մասին:

Բայց հիմա, երբ ժամանակի հեռավորությունից
չայումս ես այդ մասյլ իրականության, տոխական այն
խորին խավարին,—Աբովյանն այդ խավարի մեջ բարձ-
րանում է, ինչպես Մասիս սարը մեզ-մշուշից:

Շրջապատված ցարական տնբարյացական շինով-
նիկներով, ագետ և ամեն մի լուսավոր ձեռնարկի թշնա-
մի հայ հոգևորականներով և իր «չարն ու բարին» չգի-
տակցող անզրադետ «հայ հասարակով»,—Աբովյանն ա-
ռաջին խոշոր կուլտուրոտրեքերն եղավ մեղանում և մեռ-
մենակ կատարեց այնպիսի դեր, որ հետագայում պիտի
շարունակեին ամբողջ ընկերություններ և հաստատու-
թյուններ:

Նա [Աբովյանը] եղավ մեր աշխարհաբար դրակա-
նության շենքի առաջին և հաստատուն սյունը:

Նա եղավ աշխարհաբարի ոչ թե «առաջին թոթո-
վանքը», ինչպես ասել են ոմանք, այլ առաջին հրաբու-
խը: Այդ թոթովանքները—եղել են նրանից առաջ:

Աբովյանը եղավ իր ժամանակի ամենաներշնչված և
ամենաբազմակողմանի գրողը, որին հետևեցին սերունդ-
ներ:

Անցյալի հայ երախտավոր գործիչների շարքում՝
Աբովյանը ամենապայծառ դեմքերից մեկն է թե՛ որպես
գրող և թե՛ որպես ուսուցիչ: Մի խոսքով՝ որպես իր ժա-
մանակի լուսավորիչ:

«Մեծ երախտավորը» ճառից, 1933:

ՀՄ. ՍԻՐԱՍ

Անհնար է երբեմն սառնասրտությամբ հիշատա-
կել մեր նոր գրականության անմահ հայր Խաչատուր
Աբովյանի հավերժ պայծառ անունը:

Նա, վառվռուն հայրենասերը, իր անսպառ եռանդի
հախուռն ուժով ամեն կերպ աշխատեց ստեղծել այն
նորը, այն լավը, որ հավերժացրեց նրա անունը հետա-
դա սերունդների սրտում:

Այդ չքնաղ վեպը [«Վերք Հայաստանին»] Աբովյա-
նի նվիրական զգացմունքների պոռթկումն է: Ինչպես
իր նկարագրած Զանդուն, որ Սևանա բարձունքից գա-
հավեժ թափով, հորձանքով, կովով ու կանչով դալիս
անցնում է Արարատյան դաշտով դեպ Արաքսը, ապա դե-
պի հավերժական ծովը՝ այնպես էլ Աբովյանի ապրում-
ները, հուշերը այդպիսի գահավեժ, շշմեցնող, հուզող
թափով գալիս ու լցվում են հայ գրականության դեպը և
ընթանում դեպի համամարդկային կուլտուրայի հավեր-
ժական ծովը:

Աբովյանի հիշատակի հավերժացման այս նշանա-
վոր օրերին չի դադարում մեր սիրտը կրծելուց նրա ող-
բերգական վախճանը, որ ինչպես էլ մեկնվի Աբովյանի
«անհայտ բացակայելու» վերսիսան, պրպտումներն ինչ-
պիսի արդյունքների էլ բերեն, եղբակացությունը այս է.

Աբովյանն իր մահով ցանկանում էր ավելի առաջ
գնալ, ավելի արագ անցնել իր ճահճոտ միջավայրից

դէնը, գնալ հասնել այնտեղ ուր կհասկանան նրան, ուր նրան սպասում են դափնե պսակներ: Եւ Աբովյանը հասնել է ահա այսօր մեղ, մենք գլուխ ենք խոնարհում նրա պայծառ հիշատակի առաջ և անթառամ ծաղիկներով պսակազարդում նրա գեղեցիկ գլուխը և նրան մեղ հեռաւանում ենք դեպի կոմունիզմ:

«Քոցաշուեն հայրենասերը հոգւում-
ծից, 1940:

Հր. քոջար

Խաչատուր Աբովյանի ողջ գիտակցական կյանքը եղել է պայքար խաղաղի, տգիտության դեմ, պայքար հողեռաւանդության ու սխալատրուի պէմ: Նրա գործունեության ո՛ր շրջանն էլ վերցնելու լինենք, նրա կյանքի և ստեղծագործության ո՛ր էջն էլ բացելու լինենք, կըտեսնենք մեծ լուսավորչին լարման ու էքստազի մեջ: Նրա հորիզոնի վրա միշտ որոտացել են ամպրոպներ և նա երբեք այլ կյանք ու նպատակ չի ունեցել, քան ժողովրդական դործի համար մաքսուելը:

Աբովյանն ունի նախ և առաջ մի միսիա, մի մեծ առաքելություն կյանքի մեջ—ժողովրդի վերածնությանը, նրա ազգային զտրվոնքին ու քաղաքակրթությանը ծառայելը:

Աբովյանն իսկապէս հայ ժողովրդի մուսան էր, նրա հրդիւը, որ հալածւեց «ագաւներին սև գնդից»:

Նա [Աբովյանը] մարդ է եղել, Մարդ մեծատառով, կյանքով ու զգացմունքով լեցուն, լուսավոր մտքով, առաջադիւր գաղափարներով, իր ստեղծագործութեամբ ու կյանքով քանդել ու անցել է իր ժամանակի ու միջավայրի նախապաշարունների սահմանները, միջավայր, որին ինքն էլ կապւած է եղել շատ կապերով: Նրա կյանքը հարատեւ այրման մի գործողութեան է, մշտական այրում, որ տեղի է ունեցել մերթ խաղաղ, մերթ բռնկել ու բոցավառել է իր էությունն էլ: Նոր ժամանակի մեր գրականության դեմքերից ոչ մեկը թերեւս այնքան խելահեղ սիրով ու մաքուր գոյութեամբ չի սիրել իր ժողովրդին, ինչպէս սիրել է քանաքեռցի գեղջուկի զավակը, մարդկային ոչ մի կիրք նրա մեջ չի հաւասարվել նրա ժողովրդասիրությանը, սերն ու զգացմունքը նրա սրտից հոսել են հախտուն թափով, գարնան հեղեղի պէս շնանալով ոչ մի ամբարտակ: Հանուն իր ժողովրդի վերածնության ու սրբորենի, նա նույնպէս հախտուն թափով ատել է նրա թշնամիներին, պայքարել է նրա լուսավորության առաջ կանգնած ուժերի դեմ:

Աբովյանը լուսաւոտ մի ջահ էր և այնքան էր նրա լիայլը մեծ, որ խավարամիտները մոտիկից կտրանում էին նրա լուսից:

Նա [Աբովյանը] երազում էր ազատ տեսնել իր ժողովրդին, ազատ ու լուսավոր, վերածնւած ու երջանիկ, արձակւած տգիտության և կրոնական խավարի թագաւորությունից, իր ազգային կյանքը կռելիս, տեսնել ժողովրդին ազատ, սերտ բարեկամության մեջ ուսման

Ժողովրդի հետ, որի հետ զուշակել է նա հավիտենական
կապ ու բարեկամություն:

— Այս կապն անխզուն, այս սէր սրբազան, մնաս-
ցէ ի մէջ մեր ի կեանս յաւիտյան,— գրել է նա «Զանգիի»
մէջ:

Այսպէս է ահա հայ ժողովուրդն այսօր:

«Արուսեանի տալքարը հոգևորա-
կանութեան և սխոլաստիկայի դեմ»
հոգովածից, 1940:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ

ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1 8 0 4 (5?)

Ծնվեց հաշատուր Արուսեանը Երևանի մօտ դանվող
Քանաքեռ ավանում, Արուսեանց հայտնի ընտանիքում,
Ավետիս և Բագուհի ծնողներից¹:

1 8 1 4

Արուսեանի հայրը հաշատուրին Քանաքեռից փոխա-

¹ Գրականութեան մեջ ենթադրություն կա նաև, որ հաշա-
տուր Արուսեանը ծնվել է 1809 թվին:

գրեց Էջմիածին՝ դաստիարակություն և ուսում ստանալու համար:

1814 — 1819

Աբովյանը սովորում է Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում:

1819 կամ 1820

Աբովյանը փոխադրվեց Էջմիածնից Թիֆլիս և սկսեց սովորել մեծ գիտնականի համբավ ու հռչակ վայելող Ղարաղալցի Պողոս վարժապետի մոտ, որտեղ արդեն սովորում էին Սա. Նազարյանցը, Առաքել Արարատյանը և ուրիշները:

1824

Ամառ (մոտավորապես)՝ Աբովյանը գրեց «Կարօտութիւն նախնի վայելչութեանց Հայրենեաց իմոյ. ասացեալ ի 1824 ամի յերևան» ոտանավորը և մի ուրիշ ոտանավոր, նվիրված իր խնամակալ Անտոնին, որն ունի կենսագրական բնույթ: Առայժմս, եղած տվյալների համաձայն, այս երկու ոտանավորները, որոնք ունեն թվականներ, համարվում են Աբովյանի գրական առաջին ստեղծագործությունները:

Դեկտեմբեր 1. Աբովյանը իր դասընկերներ Սա. Նազարյանցի, Առաքել Արարատյանի և ուրիշների հետ ընդունվեց Թիֆլիսի նորաբաց Ներսիսյան դպրոցը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՄՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԿԱՂԵՐՈՎ
Մ.ԱՐԵՂՅԱՆԻ ՎՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՏԻՏՈՒՏ

ԽԱԲՈՎՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ՈՒԹ ՀԱՏՈՐՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ 1948

ՀՍՍՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎԱՐԱՍԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1948

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ՎԿԱՂԵՄԻԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ

Փետրվար 24. Աբովյանը ստացավ գովության վկայագիր Ներսիսյան դպրոցի վերջին՝ երրորդ դասարանն ավարտելու արժիվ և չմնաց այլևս իր ուսումը շարունակելու դպրոցի հետզհետե բացվելիք շրջրորդ և հինգերորդ դասարաններում:

Գարուն: Աբովյանը Թիֆլիսից մեկնեց Հաղպատ՝ Եփրեմ կաթողիկոսից թույլտվություն ստանալու Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ գնալու համար և այնտեղ շարունակելու իր ուսումը: Նրան այդ շահադրվեց սկսված ուսուպարսկական պատերազմի պատճառով, ուստի և Աբովյանն ստիպված եղավ վերադառնալ նախ իր հայրենի գյուղը և ապա այնտեղից էլ էջմիածին:

Աբովյանը էջմիածնում վարում է թարգմանի և քատուղարի պաշտոն Եփրեմ կաթողիկոսի մոտ:

Սեպտեմբեր 7. էջմիածին եկավ Դորպատի (այժմ Տարտու) համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտը իր մի քանի ուսանողների հետ՝ Արարատի գագաթը բարձրանալու համար:

Սեպտեմբեր 9. Պարրոտը էջմիածնից մեկնեց Արարատի ստորոտը՝ Ակոռի գյուղը՝ այնտեղից լեռան գագաթը բարձրանալու նպատակով: Պարրոտի արշավախմբին միացավ Աբովյանը որպես ուսանողնին տիրապետող, առաջնորդ և ուղեկից:

Սեպտեմբերի 18. Պարրոտի արշավախումբը, առաջին անհաջող վերելքից հետո, կատարեց երկրորդ փորձը Արարատի գագաթը բարձրանալու, որը նույնպես ունեցավ անհաջող վախճան:

Սեպտեմբեր 27. Պարրոտի արշավախմբին հաջողվեց բարձրանալ Արարատի գագաթը: Իր ստացած տպավորությունները Աբովյանը հետագայում արտահայտեց «Ներկայություն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեռան Արարատ 1829 թ. 27 սեպտեմբերի» խորագրով մի դրաբար ոտանավորի մեջ, որը նա գրեց վերելքից մեկ ամիս հետո:

Նոյեմբեր 8. Աբովյանը խնդրամատույց եղավ վանքից ազատվելու և Պարրոտի հետ Դորպատ մեկնելու՝ ուսումը շարունակելու նպատակով, որը սակայն մերժվեց:

Դեկտեմբեր (մոտավորապես) Աբովյանը խնդրամատույց եղավ կայսրին՝ իրեն թույլատրելու բարձրագույն կրթություն ստանալու Մոսկվայի կամ Ս. Պետերբուրգի կայսերական համալսարաններից մեկն ու մեկնում:

Դեկտեմբեր 4. Աբովյանը ստացավ կաթողիկոսի թույլտվություն-կոնդակը՝ վանքից արձակվելու և Մոսկվա, Պետերբուրգ կամ այլուր մեկնելու՝ ուսումը շարունակելու նպատակով:

Ապրիլ: Աբովյանը ստացավ Պարրոտից 4 ապրիլի թվակիր նամակը, որով վերջինս հաղորդում էր, թե նրա ջանկությունը կատարվել է. Պասկևիչը և լուսավորու-

թյան մինիստր Լիվենը ընդունել են նրա խնդիրը և թույլատրել են երեք ստորի ժամանակով Դորպատ մեկնելու և պետական ծախսով սովորելու ուղարկելի համալսարանում:

Հուլիսի սկիզբը: Աբովյանը գտնվում է Թիֆլիսում, որտեղ նա հանապարհորդական պատրաստություններ է տեսնում Դորպատ մեկնելու համար:

Հուլիս 11. Աբովյանը մեկնեց Թիֆլիսից դեպի Դորպատ:

Օգոստոսի 18. Աբովյանը հասավ Մոսկվա և իշխանեց Լազարյան ճեմարանի հայկաբան Միք. Սալլանյանի մոտ, անցնելով Նոր Նախիջևանի վրայով, որտեղ նա կանգ առավ մի առժամանակ ծանոթանալով Պատկանյան ընտանիքի և ուրիշների հետ:

Օգոստոսի 20 կամ 21, Աբովյանը մեկնեց Մոսկվայից դեպի Պետերբուրգ:

Օգոստոս 25. Աբովյանը հասավ Պետերբուրգ, որտեղ նա հանդիպումներ ունեցավ իր մանկության ընկեր Ստեփաննոսի, Պարրոտի հոր և լուսավորության մինիստրը Լիվենի հետ:

Օգոստոս 26. Աբովյանը մեկնեց Պետերբուրգից Դորպատ:

Սեպտեմբեր 3. Աբովյանը հասավ Դորպատ և հետևյալ օրն իսկ ներկայացավ Պարրոտին:

Սեպտեմբեր 5. Աբովյանն իր առաջին գերմաներենի դասն առավ Պարրոտից:

Սեպտեմբերի 27. Պարրոտը Աբովյանի հետ միասին մի հանդեսով տոնեց Արաբատի գագաթը բարձրանալու մեկ տարին:

Ապրիլի 5. Աբովյանը նամակ գրեց Գարրիի և Պետրոս Պատկանյաններին, որի մեջ հաղորդում էր իր Դորպատ ժամանելու առաջին տարվա պարապմունքների և հայրենիքի նկատմամբ տածած կարոտի մասին:

Սեպտեմբեր 4. Իր բարեկամների շրջանում տոնվեց Աբովյանի Դորպատ գալու մեկ տարին: Աբովյանը սկսեց սովորել նաև երաժշտություն:

Մարտ 2. Աբովյանը գրեց իր հայտնի նամակը նորընտիր կաթողիկոս Հովհաննես Կարբեցուն, որով հրավիրում է նրան լայն հայրենաշինական գործունեություն սկսել երկիրը բարեկարգելու և լուսավորելու նպատակով:

Մարտ 3. Աբովյանը հանդիպեց իր հայրենակից Բադալ Ֆարհատյանին մուրացիկի վիճակում, որը ծանր տպավորություն թողեց Աբովյանի վրա: Այդ առթիվ նա գրեց գրաբար մի ոտանավոր:

Մարտ 22. Վախճանվեց Դյոթենի Հանճարեղ բանաստեղծի մահը մեծ տխրության մեջ զցեց Աբովյանին:

Ապրիլ 1. Աբովյանը գերմաներենից հայերեն թարգմանեց և իր օրագրի մեջ մտցրեց Գյոթեի մահվան առթիվ գրված «Նեկրոլոգը»:

Ապրիլ 25. Դորպատ եկավ լուսավորության մինիստր Լիվենը, որի հետ հանդիպում ունեցան Պարրոտն ու Աբովյանը:

Հունիսի սկիզբ—հուլիս 19. Աբովյանը, մեծ մաս-

սամբ ոտքով, ճանապարհորդում է Դորպատի մոտ ամառանոց Ֆրիդրիխսհոֆ, այնտեղից անցնում է Մինտաու, Շյոնբերգ, Ռիգա քաղաքները և վերջապես Պոնիմոն, որտեղ երկար ժամանակ հյուրընկալվում է իր բալեկամ Դրասի ընտանիքում:

1 8 3 3

Հուլիս 24. Դորպատի ուսումնարանական հոգաբարձությունը թույլատրեց Աբովյանին ուսման լրիվ ընթացքը ավարտելու համար մեկ տարի ևս մնալու Դորպատում:

Սեպտեմբեր 3. Աբովյանը իր պրոֆեսոր Բլյումբերգի տանը ծանոթացավ ուսն Նշանավոր գրող Վ. Լ. Ժուկովսկու հետ:

Այս տարվա ընթացքումն է, որ Դորպատ է գալիս հռչակավոր կոմպոզիտոր Հենդելը, որը տեղի ուսանողներից 150 հոգուց բաղկացած մի խումբ է պատրաստում և այդ խմբով համալսարանի դահլիճում համերգ է տալիս: Երգեցիկ այդ խմբին մասնակցում է և Աբովյանը:

1 8 3 4

Մայիս 29. Աբովյանը խնդրամատույց հղավ Դորպատի համալսարանի ռեկտորին՝ իրեն քննության ենթարկելու համար, որը և հաջողեց համալսարանի ռեկտորատի կողմից:

Հունիս 10. Աբովյանը Գուստհոֆից նամակ գրեց Նեքսես Աշտարակեցուն, որով հաղորդում էր ի միջիայ-

լոց և իր ուսման ընթացքի, անելիքների, ապագա ծրագրերի մասին:

Նոյեմբեր 12. Աբովյանը ստացավ իր բարեկամ Մսեր Մսերյանից նամակ, որից տեղեկացավ իր սիրելի ուսուցիչ Հարություն Ալամզարյանի եղերական մահվան լուրը, որը և մեծ վիշտ պատճառեց նրան:

Նոյեմբերի երկուրդ կես—դեկտեմբերի առաջին կես: Աբովյանը խիստ կերպով ընդհարվեց Ֆ. Բուլդարինի հետ, որը ամենամանքաղաքավարի և անվայել հղանակով մերժել էր իր խմբագրած «Սևեռնայա Պչելա» պարբերականում ղետեղել Հարություն Ալամզարյանի մահվան առթիվ Աբովյանի հոդվածը:

Դեկտեմբեր 16 (մոտավորապես): Աբովյանը Դորպատից մեկնեց Պետերբուրգ՝ ուսերին լեզուն հիմնավորապես յուրացնելու համար: Պետերբուրգում եղած ժամանակ Աբովյանը մոտ ծանոթություն հաստատեց ակադեմիկոս Խրիստիան Ֆրենի հետ:

1 8 3 5

Հունվար 23. Աբովյանը Պետերբուրգում հանդիպեց իր մանկության ընկեր նկարիչ Ստ. Ներսիսյանին թշվառ վիճակում և աջակցեց նրան ընդունվելու Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիան:

Փետրվար 7. Աբովյանը գերմաներեն լեզվով գրեց «Նոր վկայություն պ. պրոֆեսոր Պարոտի Արարատի դսգաթը բարձրանալու համար» հոդվածը, որը տպագրվեց «Սանկտ Պետերբուրգ Ցայտունգ» պարբերականի 34-րդ համարում:

Փետրվարի վերջերք: Աբովյանը Պետերբուրգից վերադարձավ Դորպատ և շարունակեց իր սլաքասլուցները:

Հունիս 8. Աբովյանը Դորպատի համալսարանի ուսուցիչի ստորագրությամբ ստացավ վկայագիր այն մասին, որ նա «սկսած 1830 թ. սեպտեմբերի 3-ից մինչև սույն օրը մնացել է համալսարանում և իր վայելուչ վարքով այդ ժամանակաշրջանում արժանացել է յուր ուսուցիչների լիակատար գոհունակության և վստակել է նրանց հավանությունը»:

Սեպտեմբեր 4. Լրացավ Աբովյանի Դորպատ ժամանելու հինգ տարին, և նա ցանկացավ վերադառնալ հայրենիք, բայց որոշ հանգամանքներ ստիպեցին նրան մոտ երեք ամսով հետաձգել իր վերադարձը:

1 8 3 6

Հունվար: Աբովյանը Դորպատից մեկնեց դեպի հայրենիք:

Փետրվար: Աբովյանը հասավ Մոսկվա, անցնելով Պետերբուրգի վրայով, որտեղ նա հանդիպում ունեցավ կայսրուհու, լուսավորության մինիստրի և ուրիշների հետ:

Մայիս 15. Աբովյանը հասավ Նոր Նախիջևան և նույն օրն իսկ այցելեց իր սիրելի ուսուցիչ Հարություն Ալամդարյանի գերեզմանը, որտեղ Նոր Նախիջևանի հասարակության առաջ ճառ ասաց, զրեց և իր «Մուղ ի վերայ դամբարանի բազմերախտ ուսուցչի իմոյ Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեանց, ի 1836 ամի 15 մայիսի» գրաբար ոտանավորը:

Գարնան վերջերք: Աբովյանը հասավ Թիֆլիս և ներկայացավ կաթողիկոսին, որն այդ ժամանակ Թիֆլիսումն էր գտնվում: Աբովյանը կաթողիկոսին ցույց ավելց վկայագրեր և հունձնաբարտականներ և խնդրեց որ իրեն հնարավորություններ արվի աշխատելու «Տօգուտ հայ ժողովրդի կրթության» դործին: Կաթողիկոսը ամենավերավորական խոսքերով Աբովյանի խնդիրը մերժեց ասելով՝ «Հրամանով ես զալիս ինձ վրա, հավատից վտարանդված, — դու լավ խմորել կարող ես անմեղների միտքը, բայց նրանց կրթելը քո գործը չէ»: Խորտակված հույսերով Աբովյանը մնաց Թիֆլիսում:

1 8 3 7

Փետրվար 12. Աբովյանը նշանակվեց Թիֆլիսի նորաբաց դավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար և ուսուցիչի, աշխարհագրության և պատմության դասատու:

Այստեղ, դպրոցում, Աբովյանը ծանոթանում և մտերմանում է թուրք լեզվի և գրականության ուսուցիչ, ազդեցիկ անական նշանավոր գրող և փիլիսոփա Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի հետ:

1 8 3 8

Դեկտեմբեր 15. Աբովյանը դիմեց էջմիածնի Սյուն-հոգոսին և խնդրեց, որ իրեն ազատեն հոգևոր կոշումից:

Այս տարվա ընթացքումն է, որ Աբովյանը գրեց իր հայտնի «Տարերք արդի հայրենի» և «Քերականութիւն ի պէտս հայ ժողովրդի ըստ Տապալի» ուսումնական ձեռնարկները:

Հունվար 23. Էջմիածնի Սյունհոգոսը ազատեց Աբովյանին հոգևոր կոշտից համաձայն նրա դիմումի:

Սեպտեմբեր 8. Աբովյանը ամուսնացավ Թիֆլիսի վերաբնակիչ Նրիստիան Ֆրիդրիխ Լոոգեի դուստր՝ Էմիլիա Լոոգեի հետ:

Այս տարվա ընթացքում է, որ Աբովյանը ներկայացնում է Գիտությունների Ակադեմիային իր «Տարերք արդի հայերենի» կամ այլ անվամբ «Նախաշաղիղ ի պէտս նորավարժից» ալբերենարանը և «Քերականութիւն ի պէտս հայ ժողովրդի ըստ Տապալի» ուսումնական ձեռնարկը գերմաներեն գրած մի բացատրականով, որպէս դիտերտացիա՝ Ղուզանի համալսարանի հայոց լեզվի ու գրականության ամբիոնի պրոֆեսորությունը ստանալու համար, բայց մերժում է ստանում:

Փետրվար 26. Աբովյանին իրավունք արվեց դպրոցում դասավանդելու նաև ֆրանսերեն լեզու:

Փետրվար 28. Պաշտոնապես թույլատրվեց Աբովյանին ունենալու իր մասնավոր դպրոց-պանսիոնը, որը նա հիմնել էր դեռևս 1837 թվին, անպաշտոն կերպով:

Մայիս 3. Աբովյանը ամենալավ հանձնարարականով միջնորդեց Անդրկովկասի դպրոցների վերառեստիլմանը՝ իր խնամքին հանձնված դպրոցում թուրք լիզվի և գրականության ուսուցիչ նշանակելու Ադրբեջանի հայտնի բանաստեղծ Միրզա Շաֆիին, որի հետ Աբովյանը նախօրոք ժամոթ էր և բարեկամական ամենալավ հարաբերության մեջ էր գտնվում:

Մայիս 31. Ծնվեց Աբովյանի անդրանիկ զավակը՝ Վարդան-Մորիցը:

Այս տարվա ընթացքում Աբովյանն ավարտեց իր գլուխ գործոցը՝ հոշակավոր «Վերք Հայաստանի» պատմական վեպը:

Մայիս 22. Աբովյանը Թիֆլիսում գրեց իր «Ազնես» վերտառությամբ գեղարվեստական երկը:

Հուլիս 11. Աբովյանը գրեց իր «Ֆեոդորա կամ Որդիական սեր» թատերախաղը:

Այս տարվա ընթացքում Աբովյանը կազմեց «Պարսպ վախտի խաղալիք» ժողովածուն և գրեց «Օվսանա» գեղարվեստական երկը:

Ապրիլ 5. Աբովյանը նշանակվեց ուղեկից և առաջնորդ ճանապարհորդ Մորից Վազնեհին, նրա՝ Հայաստանում կատարելիք ուղեւորութան ընթացքում:

Հունիս 11. Աբովյանը պաշտոնապես դիմեց Անդրկովկասի դպրոցների վերառեստիլմանը և խնդրեց, որ իրեն ազատեն Թիֆլիսի գավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնակատարի պարտականություններից և նույն պաշտոնով նշանակեն Նրևանի գավառական դպրոցում:

Հունիս 19. Աբովյանը արձակվեց Թիֆլիսի դավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնակատարի պաշտոնից և նշանակվեց Նրևանի գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար:

Հուլիս 25. Ծնվեց Աբովյանի դուստր՝ Զարման-
դուխտ-Աղեկարդան:

Հուլիսի վերջ—օգոստոսի սկիզբ: Աբովյանը Թիֆլի-
սից մեկնեց Երևան՝ իր նոր պաշտոնին:

1 8 4 4

Մարտ: Երևան եկավ գերմանացի բանտատեղծ ճա-
նապարհորդ Ֆ. Բոդենշտեդտը, որոնեց և գտավ «Պարբու-
տի հայտնի ուղեկից» երաշտուր Աբովյանին և խնդրեց
նրա աջակցությունը իր ուղևորության ընթացքում:

Մարտ 28—սեպտեմբերի 15. Աբովյանը ակադեմի-
կոս Հ. Աբխիսի հետ շրջեց Հայկական նահանգը և երեք
անգամ փորձ արվեց Արարատի դադաթը բարձրանա-
լու:

1 8 4 5

Փետրվար 15. Աբովյանը Երևանից դրեց իր նշանա-
վոր նամակը Ներսես Աշտարակեցուն, որով հաղորդում
էր իր հոգեկան ծանր վիճակի մասին:

Սեպտեմբեր: Աբովյանը անդկիացի ճանապարհորդ
Հ. Դ. Սեյմուրի հետ բարձրացավ Արարատի դադաթը:

Աբովյանը ուղեկցում է Հայաստանում սուս հայտ-
նի ճանապարհորդ Մուրադովին և հասկապես միասին
բարձրանում են Արարատի ստորոտը՝ Ակոսի գլուղը, որը
1840 թվի մեծ հրաբուխի պատճառով կործանվել էր:

1 8 4 7

Հունվարի վերջերը կամ փետրվարի սկզբները:
Աբովյանը Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչին ներ-

կայացրեց իր հրաժարականը պաշտոնից ազատվելու
մասին, որը սակայն մերժվեց:

Այս ամսում ընթացքում Աբովյանը անստորագիր մի
նամակ դրեց Ներսես կաթողիկոսին, որի մեջ խիստ կեր-
պով մերկայանում էր հայ հոգևորականությունը և էջ-
միածնում տիրող տգիտությունը:

1 8 4 8

Փետրվար 21. Ներսես կաթողիկոսը հրավիրեց Աբո-
վյանին Թիֆլիս՝ դատալանդելու Ներսիսյան դպրոցում:

Մարտ 6. Աբովյանը երկրորդ անգամ Անդրկովկասի
դպրոցների վերատեսչին ուղարկեց իր հրաժարականը՝
պաշտոնից ազատվելու մասին:

Մարտ 11. Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչից
Աբովյանը ստացավ պատվուն այն մասին, որ նրա հրա-
ժարականը ընդունված է:

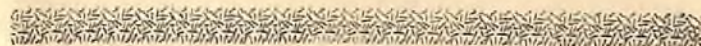
Ապրիլ 2. Աբովյանը վաղ առավոտյան դուրս եկավ
տնից և այլևս չվերադարձավ:

Թ Ե Մ Ա Ն Ն Ր

ԱՅԿՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՋՐՈՒՅՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Արովյանի կյանքը և գործունեությունը:
2. Արովյանը և մեր օրերը:
3. Արովյանը ուսման հայ ժողովուրդների բարեկամության ջատագորդ:
4. Արովյանը և ժողովուրդների եղբայրության պաշտպանը:
5. Արովյանը հայ մեծ լուսավորիչ:
6. Արովյանը հայ նոր գրականության հիմնադիր:
7. Արովյանի դերը հայ նոր գրական լեզվի կազմավորման գործում:
8. Արովյանի «Վերք Հայաստանին»:
9. Արովյանը մանկավարժ:
10. Արովյանի հայրենասիրությունը:
11. Արովյանը որպես կղերականության բնադատ:
12. Արովյանը և ֆոլկլորը:
13. Եվրոպական իրականության ակադեմիոն կողմերի քննադատությունը Արովյանի ստեղծագործության մեջ:
14. Արովյանը որպես առակագիր:

Ի Ա Ջ Ա Տ Ո Ւ Ր Ա Ք Ո Վ Յ Ա Ն Ի

ԵՐԿԵՐԸ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ

1843

1. Նախաշաւիղ կրթութեան ի պէտս նորավարժից: Տրփ-խիս. ի հայ տպ. եղբ. Արզանեանց:

1858

2. «Վերք Հայաստանին», ողբ հայրենաների: Պատմ. վեպ: Թիֆլիս, ի տպ. Ներսիսյան պարոյի հայոց: 275 էջ:

1862

3. Նախաշաւիղ կրթութեան ի պէտս նորավարժից: Մասնատաճիկ: Տփլիս, ի հայ տպ. Գ. Մելքոնյանց և Հ. Էնֆեաճյանց:

1864

4. Պարապ վախճալի խաղալիք, պարապ մարդու տանու միտք: Տփլիս, ի տպ. Հ. Էնֆեաճյանի և Ընկ. 137 էջ:

1897

5. Երկեր: [Խմբ. Մ. Տեր-Սարգսյան]: Մոսկովա, հրատ. Իս. Դամհարյանց: 539 էջ:

1904

6. Անտիպ երկեր: 1. Թուրքի աղչիկը: 2. Բարեկամի մոտ: Թիֆլիս, հրատ. ալբի Կ. Արովյանի: 39 էջ:

1908

7. Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասերի: Պատմ. վեպ:
Թիֆլիս, հրատ. Բաքվի Հայաց կուլտուրական ժխության: 50 էջ:

1912

8. Հաղարվելեն: Արդիծարանություն էն բարի անձանց
վրա, ու մեր խալիսին փուզն են գնում: Թիֆլիս, 20 էջ:

1933

9. Պարազ վախալի խաղալիք. պարազ մարդու ոտնու
միտք: Մոսկվա, «Դասակարգային պայքար» հրատ-չություն:
34 էջ:

1939

10. Բայաթիներ: [Հատրնալի: Առաջարան՝ Ռ. Զարյանի]:
Երևան, Հայպետհրատ: 46 էջ:

11. Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասերի: Պատմ. վեպ:
Առաջարան է խմբ. Ռ. Զարյան: Երևան, Հայպետհրատ: 220 էջ:

12. Ընտիր. Երկեր: Երեք հատորով: Խմբ. Ռ. Զարյանի:
Հտ. Վ. Վերապետանություն: Թատրադրություն: Երևան, Հայպետ-
հրատ: 346 էջ:

1940

13. Ընտիր. Երկեր: Երեք հատորով: Խմբ. Ռ. Զարյանի:
Հտ. Վ. Բանաստեղծություն: Երգիծարանություն: Մանկավար-
ժություն: Երևան, Հայպետհրատ: 460 էջ:

14. Նախադասիկ կրթութեան ի պետս նորավարժից: Լու-
սաակի նմանահանություն: Առաջարանով է ծանոթ. Ռ. Զար-
յանի: Երևան, Հայպետհրատ: (Ս. ԺԶ) + 72 + XCIX էջ:

1941

15. Առաջներ: [Առաջարան՝ Ռ. Արոյանի առաջները: Հր
Մուրադյանի]: Երևան, Հայպետհրատ: 62 էջ: (Արոյանի զբաղա-
րան Ռ 5):

16. Բայաթիներ: [Առաջարանի փոխարեն՝ պրոֆ. զր. Մ.
Արեղյանի]: Երևան, Հայպետհրատ: 26 էջ: (Արոյանի զբաղա-
րան Ռ 2:)

17. Բանաստեղծություններ: Երևան, Հայպետհրատ: 76 էջ:
(Արոյանի զբաղա-
րան Ռ 3):

18. Զբոսարան: Կազմեց է խմբ. Հր. Մուրադյան: Երևան,
Հայպետհրատ: 36 էջ:

19. Ընթերցարան: [Առաջարանի փոխարեն՝ «Երկու խոսք»
Հր. Մուրադյանի]: Երևան, Հայպետհրատ: 120 էջ: (Արոյանի
զբաղա-
րան Ռ 6):

20. Թուրքի աղչիկը: [Առաջարանի փոխարեն՝ «Երկու
խոսք» Մա. Զարյանի]: Երևան, Հայպետհրատ: 48 էջ: (Արոյանի
զբաղա-
րան Ռ 4):

21. Հաղարվելեն: [Առաջարան՝ Դ. Դեմիրճյանի]: Երևան,
Հայպետհրատ: 25 էջ: (Արոյանի զբաղա-
րան Ռ 7):

22. Մանկական բանաստեղծություններ, առաջներ: Կազ-
մեց. խմբ. և առաջարանը զբեց Հր. Մուրադյան: Երևան, Հայ-
պետհրատ: 52 էջ: (Հայ գրողների Պատանի ընթերցողի զբաղա-
րան):

23. Մառադարան: [Մանուկների համար]: Նկ. Բ. Մազ-
մանյանի: Երևան, Հայպետհրատ: 8 էջ:

24. Վատ ընկեր: [Մանուկների համար]: Նկ. Կազարյանի:
Երևան, Հայպետհրատ: 8 էջ:

1947

25. Երկերի լիակատար ժողովածու: Ութ հատորով: Խմբ.
կազմի Ս. Բանաստեղծյան (գլխ. խմբ.), Ե. Շահադիզ, Սիմոն
Մանասյան, Խ. Մարգարյան: Երևան, ՀՍՍՌ Գիտ, ակադ. հրատ.
(ՀՍՍՌ Գիտ, ակադ. Մ. Արեղյանի անվան Գրականության ինս-
տիտուտ):

Հտ. Վ. խմբ. Մա. Զարյան: Տեքստը, ծանոթագր. և անձ-
նանունների բառարանը պատրաստեց Հր. Մուրադյան: 395 էջ:

Ի Ն Ձ Կ Ա Ր Դ Ա Լ

Արովյան, Խ. Երկերի լիակատար ժողովածու: Ութ հատորով: Խմբ. Կոլեգիա՝ Ավ. Իսահակյան (գլխ. խմբ.), Ե. Շահադեղ, Սիմակ Սահակյան, Խ. Սարգսյան: Երևան, ՀՍՍՌ Գիտ. ակադ. հրատ. 1947—1948 (ՀՍՍՌ Գիտ. ակադ. Մ. Աբեղյանի անվ Գրականության ինստիտուտ): Հտ. IV. 385 էջ:

Արովյան, Խ. Ընտիր երկեր: Երեք հատորով: Խմբ. Ռ. Զարյան: Երևան, Հայպետհրատ, 1939—1940, Հտ. I. Վերջապահություն: 346 էջ: Հտ. II. Բանաստեղծություն: Երգիծարանություն: Մանկավարժություն: 400 էջ:

Արովյան, Խ. Նախաշաբաթի կրթության ի պէտս նորավարժիք: Լուստարից նմանահանություն: Առաջաքանով և ծանոթ Ռ. Զարյանի: Երևան, Հայպետհրատ, 1940. (Ա—ԺԶ) + 72 + XCIX էջ:

Արովյան, Խ. Առաջինը: Երևան, Հայպետհրատ, 1941. 62 էջ:

Արովյան, Խ. Բայաթիներ: Երևան, Հայպետհրատ, 1941. 26 էջ:

Արովյան, Խ. Թուրքի աղջիկը: Երևան, Հայպետհրատ, 1941. 48 էջ:

Արովյան, Խ. Բանաստեղծություններ: Երևան, Հայպետհրատ 1941. 76 էջ:

Թումանյանի քննադատ: Կազմեց և խմբ. Նվ. Թումանյան: Երևան, Հայպետհրատ, 1939. 470 էջ:

Իսահակյան, Ավ. Խաչատուր Արովյանը և «Վերք Հայաստանին»:

«Գրական թերթ», Երևան, 1940. № 6, 1 մարտի, 3 էջ:

Տեղեկություն, Ա. պրոֆ. Արովյանի ստեղծագործություններ: Երևան, Պետական համալսարանի հրատարակչություն, 1941, 388 էջ:

Շահադեղ, Եր. դոկտ. Խաչատուր Արովյանի կենսագրություն: Երևան, ՀՍՍՌ Գիտ. Ակադ. հրատ-չություն, 1945. 213 էջ:

Դոշար. Հր. Արովյանի պոյեզարը հոգևորականության և սխալաստեղծի դեմ: «Սովետ գրականություն», ամս., Երևան, 1940, № 10—11, էջ 171—199:

Մուրադյան, Հր. Խաչատուր Արովյան: Երևան, Մանկավարժ. ինստիտուտի հրատ, 1939, 96 էջ:

Վանդանյան, Ա. Արովյանը և ժողովրդական բանաստեղծությունը: Երևան, Արմֆանի հրատ-չություն, 1941, 143 էջ:

Խ. Արովյանը մանկավարժ: Կազմեց Ս. Խուրդյան: Երևան, ՀՍՍՌ Ռուսացիչների կատարելագործ. գիտա-մանկավարժ. ինստիտուտի հրատ, 1941, 144 էջ:

ժամանակակիցները Խաչատուր Արովյանի մասին: Կազմեց. Նեյրաթ. զրեց Հր. Մուրադյան: Երևան, Արմֆանի հրատարակչություն, 1941. 128 էջ:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԿԻՍԱՆԴՐԻՆ ՆՐԱ
ՏՈՒՆ-ՔԱՆԳԱՐԱՆԻ ԲԱԿՈՒՄ (ՔԱՆԱՔԵՌ)
(Գործ աղվ. վառա. գործիչ Արա Մարգարյանի)

Առ. Շահումյանը Արովյանի մասին	7
Ի. Զաւրյան: Խաչատուր Արովյան	9
Խաչատուր Արովյանը հայրենասիրության, ժողովուրդների բարեկամության, լուսա- վորության ու գաղափարախելության, բնու- թյան և սիրտ մասին	101
Խաչատուր Արովյանը Ռուսաստանի և ռուսական կուլտուրայի մասին	117
Հայ դրույները Խաչատուր Արովյանի մասին	127
Խաչատուր Արովյանի կյանքի և ստեղծագործու- թյան համառոտ ժամանակադրությունը	149
Թեմաներ ղեկուցումների և զբույժների համար	164
Խաչատուր Արովյանի երկերը առանձին հրա- տարակություններով	165
Ինչ կարգալ	168

Պատ. խմբագիր՝ Ա. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ,
Սրբադրիչ՝ Ս. ՇԱՀԲԱԶՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Շապիկիւ՝ Լ. ՄԵԼԻՔՈՒՄՅԱՆ

ՎՖ 04284 Պատվեր 344, տիրած 1500,
Հեղին. 5¹/₃ մամուլ, տպ. 5²/₄ մամ.
Հանձնված է արտ 17/VIII 1948 թ.:
Ստորագրիւ. Լ. տպ. 31/VIII 1948 թ.:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՆԻՍՏԵՐՆԵՐԻ ՄԱՐԿԱՆ
ԿԵՅ ՊՈԼԻԳՐԱՖ. և ՀՐԱՄ. ՎԱՐԶ.
Ձ 3 տպարան, Արագած-
պետ, Ա 65, Երևան, 1948 թ.:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0381275

5250 5 00

68.884